

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

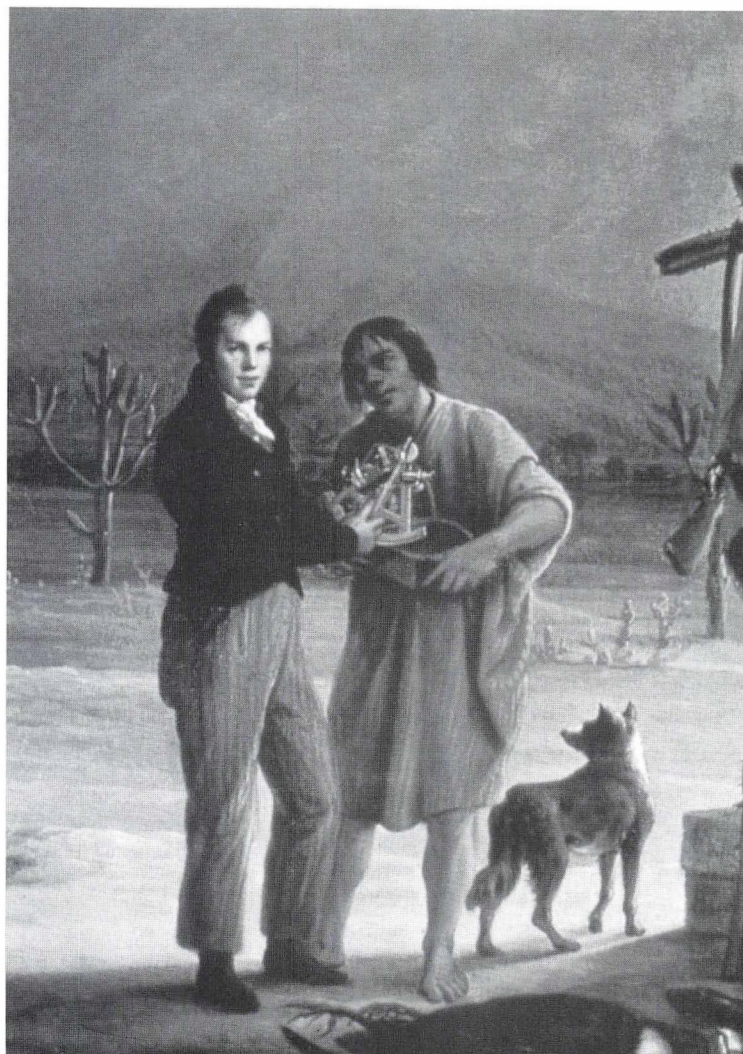
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

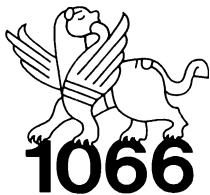
1066

30. årgang nr. 4 2000

December

Tidsskrift for historie

Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51
www.xcu.com/mmdesign99/hastings
e-mail: hastings@gct2net.dk

Ansvarshavende redaktør

Jørgen Mikkelsen, ph.d. arkivar ved
Landsarkivet for Sjælland m.m.
Jagtvej 10, 2200 København N
e-mail: jm@lak.sa.dk

Anmeldelsesredaktør

Peter Henningsen
e-mail: henningsen@mail.tele.dk

Layout- & billedredaktion

Berit M. Christensen, Pelle Larsen &
Hans-Micael Søndergaard
e-mail: hans-micael@post.tele.dk

Redaktion

Michael Bregnsbo, Berit M. Christensen, Peter
Henningsen, Birgitte Holten, Kirsten Kvist, Pelle
Larsen, Rasmus Mariager, Jørgen Mikkelsen, Sniff
Nexø, Christian Nicolaisen, Mia Münster-
Swendsen, Hans-Micael Søndergaard

Ekspedition

Christian Nicolaisen
Christianevej 64, st.tv.
2860 Søborg, tlf.: 39 67 18 55
e-mail: chrino@gct2net.dk

Priser

30. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 175,-
Introduktionstilbud for
studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10,7 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627

Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l.
bedes rettet direkte til postvæsenet. Eftertryk
tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

30. årgang nr. 4, december 2000

Rikke Ilsted Kristiansen

Læger og bønder. Et kulturmøde i 1830'ernes Danmark 3

Michael Sterll

Endnu en renaissance. Den europæiske genopdagelse af
Brasiliens natur 17

Anmeldelser

*Asta Bredsdorff: Willem Leyels liv og farefulde rejse til
Indien.*

(Morten Fink-Jensen) 25

*Claus Friisberg: Revolution over Danmark.
Borgerskabets revolution marts 1848*

(Michael Bregnsbo) 27

Lene Koch: Tvangssterilisation i Danmark 1929-67

(Jes Fabricius Møller) 28

Indholdsfortegnelse 30. årgang

(Lay-out redaktionen) 30

Peter Henningsen

Homo Rusticus (IV): Bonden i vore hjerter bagsiden

Forsideillustration

Instrumentet på maleriet er Alexander von Humboldts „store sextant“. Måleinstrumenterne - barometeret og sextanten - var helt centrale i hans to år lange og revolutionerende kartografiske opmåling og udforskning af de vulkanske Andesbjergene i Colombia, Ecuador og Peru, der for alvor bidrog til hans velfortjente verdensberømmelse. Bjergkæden der kan anes i baggrunden. Han ses her, som altid iført sine posede sribede bukser og den tykke sorte jakke, sammen med sin højt værdsatte indianske instrumentpasser. Som noget ganske usædvanligt deltog der ikke en professionel illustrator på denne rejse. Alle illustrationer er udført i Europa på grundlag af von Humboldts og Bonplands skitser. Udsnit af maleri af F.G. Weitsch.

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

Læger og bønder

Et kulturmøde i 1830'ernes Danmark

Udbygningen af det civile lægevæsen, der blev iværksat i 1770'erne, betød at også landbefolkningen fik adgang til lægehjælp. Men lægernes møde med bønderne var ingenlunde gnidningsfrit. De årlige medicinalberetninger fra lægerne til Sundhedskollegiet afslører, at bønderne så med stor skepsis på de tilrejsende læger, mens lægerne på deres side mente, at dybtgående forandringer i bøndernes levevis var nødvendige for at fremme sundheden. Det var to helt forskellige kulturer, der stødte sammen, når læger og bønder mødtes.

Af Rikke Ilsted Kristiansen, stud. mag., Institut for Historie, Københavns Universitet.

I 1834 gav lægen J. R. Hübertz følgende billede af sin tid som læge på Ærø: ”*En Læges Stilling paa Ærø er udentviol ubehageligere end noget andet Sted, om han for at være tilfreds fordrer Leilighed til at være nyttig og til at udvide sine Kundskaber. Han vil ikke blive meget brugt; thi endeel have ikke Raad til at kalde Læge og endel have ikke Lyst dertil, formedelst Mistillid til Videnskaben, eller formedelst den Determinisme, Almuen paa Ærø endnu mere end i det øvrige Danmark hænger ved. Der gives ogsaa dem, især paa den vestre Kant af Øen, der mene, at det er at gaa i Rette med Skaberen, at tænke paa at faae et Onde afvendt eller lempet, som han har tilskikket dem for deres Synders Skyld. Nogle have en virkelig Frygt for Dogtoren, jeg troer de have beholdt den fra Barndommen ... Tilsidst er der dog nogle som baade tro, at Lægemedler kunne hjælpe for Sygdomme, og som ogsaa betjene sig af dem, men de søge dem hos Qvaksalvere, da de mene, det er dem for fornemt at betjene sig af en ordentlig Læge*”.¹ At Hübertz' erfaringer fra Ærø ikke var enestående kan ses af de medicinalberetninger, lægerne ifølge et kancellieirkulære fra 1803 årligt skulle indsende til Det kongelige Sundhedskollegium. Lægerne skulle besvare en række spørgsmål om sundhedsforholdene i deres

lokalområde, og i beretningerne giver de – direkte og indirekte, bevidst og ubevidst – et billede af bondestandens forhold til sygdom og læger, og af deres egen reaktion herpå. Jeg har læst samtlige beretninger for Sjælland, Fyn og Jylland fra 1837 og 1838, med opmærksomheden rettet mod alt, hvad lægerne skrev om bønder. Disse optegnelser har jeg ladet danne basis for en kvalitativ, kildebaseret undersøgelse af kulturmødet mellem lægerne og landbefolkningen.

Bondestanden i 1830'erne

I 1830'erne var landbosamfundet, hvad man kan kalde et førmoderne samfund, hvor størstedelen af dagliglivet udfoldede sig inden for sognets egne rammer uden direkte kontakt med myndighederne eller deres udsendinge. Bondestandens medlemmer var først og fremmest karakteriseret ved, at de ikke tilhørte en af de privilegerede stænder. De af den upriviligerede stand der levede på landet, blev defineret som bønder, uanset i hvilken grad de supplerede dyrkning af jorden med fiskeri, håndværk, tørvegravning, handel osv. I 1830'erne gjaldt det op mod 80% af den danske befolkning.²

Kornsalgssperioden der afløste 1820'ernes landbrugskrise betød fremgang for gårdmændene, mens husmændene som sad på

jordlodder, der var for små til at forsørge en familie, oplevede en både relativ og absolut større fattigdom i forhold til gårdmændene. I en sygdomskontekst er de kulturelle mønstre dog vigtigere, og her var gårdmænds og husmænds adfærd ens – gårdmændenes forbedrede økonomi havde endnu ikke affødt kulturelle forandringer i en grad, der påvirkede deres ageren ved sygdom.

Distriktslægeinstitutionen

I 1770'erne begyndte staten at udbygge det civile lægevæsen, og i perioden 1771-1800 udnævntes 60 nye distriktskirurger. Der var desuden en halv snes overordnede embedslæger – fysici – som hver især førte tilsyn med sundhedsforholdene i et stift eller en større landsdel. Distriktskirurgernes rettigheder og pligter blev præciseret i instruks af 4.3.1818, ifølge hvilken de skulle nedsætte sig i købstæderne og behandle alle syge dér og i det omgivende landdistrikt, når de blev bedt om det – både fattige og rige, nært- og fjerntboende. I 1837 talte *Hof- og Statskalenderen* 79 embedslæger og 133 privatpraktiserende læger uden for København, og dette – grovmaskede – net af læger betød, at landbefolkningen nu havde *mulighed for at søge læge*.³

Indtil 1838, hvor lægestudiet blev samlet under ét, fandtes der 2 slags læger med statsligt autoriserede uddannelser: Medicinere og kirurger. Medicinerne havde en teoretisk universitetsuddannelse, fra 1757 suppleret med klinisk undervisning. Kirurgerne var udlært hos en amts- eller regimentskirurg og skiltes først endelig fra barberhåndværket, da de med åbningen af Det kongelige kirurgiske Akademi i 1787 fik monopol på at udøve kirurgi. Desuden fik de praksisret i indvortes sygdomme, der hidtil havde været medicinernes domæne.⁴

Naturligvis var der behandlere på landet, før staten begyndte at udsende læger. Det var alle dem, der faldt ind under kvaksalverforordningen af 5.9.1794, det vil sige alle

behandlere uden en statsligt autoriseret uddannelse, hvad enten de behandlede med magi, medikamenter, kirurgi eller andre midler.⁵ Forordningen levnedde mulighed for, at folk, der i praksis havde vist sig at være delvise behandlere, kunne få en begrænset autorisation, for eksempel som benbrudslæger, men der blev kun givet ganske få tilladelser. De fleste behandlede i smug.⁶

Bøndernes sygdomme og sundhedstilstand

Infektionssygdomme spillede en væsentlig rolle i 1800-tallets sygdomsbillede og det afspejles i lægernes beretninger til Sundhedskollegiet. I 1837 herskede en mild catarrhalsk feber (influenza), *La Grippe*, epidemisk over hele landet, mens der var lokale epidemier af nervøse og gastriske febre (tyfoid feber, salmonellainfektioner), reumatiske febre (gigtfeber) og biliøse febre (galdeagtig feber, det vil sige med opkast).⁷ Videre berettede lægerne, at fnat var udbredt blandt landalmuen over hele landet, mens kopper, oftest i mild form, forekom som lokale udbrud. Syfilis optrådte lokalt i dele af Jylland, og sås også i byer med megen søfart, hvor søfolk bragte sygdommen med hjem. Kirurgiske indgreb kunne blive nødvendige på patienter med sygdomme som brok og cancer, og endelig blev lægernes assistance påkrævet ved vanskelige fødsler og ved pludselig opstået sygdom efter vold eller ulykker som vådeskud, fald af vogne, hestespark og skader med landbrugsredskaber. Praktiserende læge Sparre i Bellinge ved Korselitze berettede i 1838, at mange kom til skade med hakkelseskniven, og samme år havde distriktskirurg Wilhjelms i Maribo 3 bønder i behandling for skader opstået ved plovkørsel.⁸

I 1837 og 1838 betegnede næsten alle læger i søndre sjællandske fysikat og Lolland-Falsters stift sundhedstilstanden som god. Distriktskirurg Neve i St. Heddinge skrev direkte, at ”*Aldrig har Sundheden været*

bedre blandt Almuen end i dette Aar [1837]". Og Kruuse, der var læge på Bregentved grevskab, berettede at sundhedstilstanden havde været "fortrinlig god" i forhold til året før, eftersom ingen epidemi viste sig. Fra Jylland kom andre meddelelser. Speier, praktiserende læge i Ringkøbing, og Ussing, distriktskirurg i Sæby, anførte begge, at *La Grippe* havde krævet mange ofre på landet, og Nyrop meddelte fra sin praksis i Nykøbing Mors, at sundhedstilstanden i 1837 hverken var værre eller bedre end normalt. Gyntel-

berg, der praktiserede i Varde, kunne til gengæld melde om usædvanlig få syge i 1837. Det er vanskeligt at afgøre, om der reelt var forskel på sundhedstilstanden landsdelene imellem. Men Sydsjælland og Lolland-Falster havde været ramt af en voldsom epidemi med mange dødsfald i begyndelsen af 1830'erne (i eftertiden antaget for malaria).⁹ De sydsjællandske lægers positive vurdering af sundhedstilstanden i 1837-38 skal måske ses i lyset af deres erindring om denne epidemi, al den stund de ofte be-

Tuschtegning af Johan Julius Exner, Sønderho 1893, formentlig et udkast til maleriet "Lægen hos den Syge" (1893). Scenen adskiller sig næppe væsentligt fra, hvad man kunne finde på landet i 1830'erne. Ofte tilkaldte bønderne først lægen, når alle andre midler var forsøgt og den syge lå på sit yderste. Således synes også den syge i Exners gengivelse at ligge afmægtig hen, mens lægen undersøger pulsen, og af de alvorlige miner fremgår, at der næppe har været langt igen. Foto: Medicinsk-Historisk Museum.

grundede den nuværende gode sundhedstilstand med dødelige epidemiers fravær.

Lægernes syn på bønderne

”Ogsaa kan man vist antage at Bondens forandrede Levemaade i den varmere Aarstid meget bidrager til hans Sundheds Vedligeholdelse, eftersom de fleste af dem har indset at det forhen saa hyppig nydte gamle Øll og fede Spiser i Høstens Tid fremkalder Sygdom...”, meddelte praktiserende læge Staal i Slagelse i sin medicinalberetning for 1837. Desuden fandt han, at bønderne var blevet mere renlige. Men oftere beskrev lægerne, hvordan bondens adfærd og fattigdom var med til at forværre sundhedstilstanden på landet. Van Deurs, distriktskirurg i Ålborg, illustrerer dette i sin beretning om nervefeber i det nordjyske sogn Mov i 1837. Bønderne havde modtaget lægehjælp under epidemien, og behandlingen havde været virkningsfuld, *”...hvor Bønderne ikke selv ved varme Hovedbedækninger, indsluttet Luft og en utrolig Kakkellovnsvarme, endog i Junii Maaned, vilde have gjort enhver Behandling unyttig”*. Dertil kom, at beboerne i Mov sogn havde *”...særdeles slette Vaaninger hvor man høist sjældent finder Vinduer, der kan aabnes...”,* og ildsteder uden skorsten, så tørverøgen *”...omsvæver frit i Huset og under Taget, hvor Beboerne ophænge deres Fiskegarn”*. Bønderne var ifølge van Deurs aktivt med til at forværre sygdomsforløbet både ved deres sygepleje, deres påklædning og deres indretning af de dårlige boliger.

Bøndernes håndtering af sygeplejen påtales af mange læger. Lægerne havde, qua deres medicinske uddannelse, patent på at udlægge den korrekte sygepleje. De ønskede frisk luft i boligen, renlighed og kølighed. Men et gennemgående træk i bøndernes sygepleje synes at have været, at man lod den syge ligge i stærk varme. Blandt andre berettede læge Clemensen i Ålborg i 1837, at mange bønder *”...lukkede Vinduer og Dørre*

og [...] fyrede stærkt i den Bilæggerovn, ved hvilken den Syge laa med laadden Skindhue paa og delirerede”. Den fejlagtige sygepleje fik også tragiske følger, når det kom til bøndernes forståelse af sygekost. Praktiserende læge Marcussen i Kolding havde i 1838 en bonde med heftig tyføs feber i behandling i 6 uger. Endelig fik bonden tilladelse til at nyde en smule tynd suppe, men *”...8 Naboer skikkede ham samme Dag hver en stor Potte fuld af stærk Oxekjød-Suppe, og Rekonvalescenten spiste hele Dagen Suppe, og fortærede det meste af hver Potte. Om Natten indtraadte den heftigste Dysenteria, hvoraf han døde den næste formiddag”*. Bondesamfundets traditionelle sygepleje fordrede varme og solid og nærende kost. Den af lægevidenskaben yndede diætetiske behandling var i direkte modstrid hermed, og i 1837 henviste distriktskirurg Ewertsen i Hillerød da også til *”...Bøndernes ofte omtalte Ufetterrettelighed med Lægens, saavel medicinske som især diætetiske Forskrifter”*. Heller ikke lægernes mange opfordringer til at ventilere boligerne og udskifte de varme hovedbeklædninger med kolde omslag vandt gehør, og hvis lægen dikterede karantæne på grund af smittefare, blev den brudt. Chr. Weis, læge i Århus, berettede i 1838, hvordan udbredelsen af tyfus kunne følges fra hus til hus: *”Det er næsten umuligt at standse dens Udbredelse, naar den først er udbrudt i et Huus. Det hjælper ikke at Lægen forsikkrer at Sygdommen er smitsom og skriver det paa Døren, at Præsten oplæser det ved Kirkestævne og at alle offentlige Forsamlinger forbydes. Bønderne besøge dog deres syge Naboer, enten fordi de ikke troe Lægen, fordi han ikke selv bliver smittet [...] eller i den tyrkiske Troe, at de dog blive smittede, naar det saaledes er bestemt”*. Og stifts-fysikus Lind i Viborg meddelte i 1837, at det var land- og købstadsalmuens *”...næsten fæiske Lige-gyldighed mod Lægens Raad og Advarsler”*, der lå til grund for mange epidemier. Men for

den enkelte bonde har det været af større betydning at leve op til de daglige omgivelser normer for korrekt social adfærd end at efterleve forskrifter i direkte modstrid hermed, stillet af den udefrakommende læge.

Hele bondestandens mentalitet stødte an mod lægernes forestillinger om hvordan sundhedstilstanden kunne forbedres. På Mandø oplevede Hansen, der var distriktskirurg i Ribe, i 1838 en forholdsmæssig stor dødelighed af tyføs feber, på grund af *"...disse Øboeres – virkelige – Stivsindethed i, under Sygdommen ikke at ville nøiagtig følge mit Bud om at skifte deres vante varme Hovedbedækning med kolde Epithemata [omslag] og aabne Vinduerne"*. Andre læger beskriver bønderne som nærige. Mackeprang, distriktskirurg i Stege, anførte således i 1838, at 5-6 børn på landet skulle være døde af strubehoste, *"...da denne Sygdom er saa hastig dødelig, naaer ingen Hiælp søges, og Bonden i Almindelighed ikke forhaster sig med at søge Lægen, naaer han selv skal lide Bekostningen"*. Mackeprang spurgte Sundhedskollegiet, om det var muligt at få behandlet strubehoste for offentlig regning.¹⁰ Bønderne var altså både stædige og nærige. Desuden var de drikfældige, hvilket ifølge landfysikus Arends i Holbæk var en væsentlig årsag til sygdom.

Mindre håndgribelig var bøndernes forestillingsverden. Landfysikus Høegh-Guldberg, Næstved, anførte i 1838 efter et år i stillingen, at *"...hvorlangt fra Overtroen er udryddet, derom behøver man kun at konsulere den daglige Erfaring, der forøges og beriges i samme Forhold, som man bliver mere bekendt med Almuelevet"*.¹¹ Dertil kom bøndernes fatalistiske holdning. *"Skive District er for Tiden det bedste i Physicaten [...] fordi Beboerne, som ere concentrerede paa et mindre Areal og derfor lettere at tilse, i det hele ere mere velhavende og cultiverte og ikke bestaae ene af simple Bønder, der henstille alt til Forsynets umiddelbare*

Ove Christopher Høegh-Guldberg (1805-1869) tiltrådte stillingen som landfysikus i Næstved i oktober 1837. Som landfysikus modtog Høegh-Guldberg medicinalberetninger fra fysikatets læger og udarbejdede på grundlag heraf en samlet medicinalberetning for hele fysikatet, der blev sendt til Sundhedskollegiet sammen med de øvrige beretninger. Høegh-Guldbergs udførlige beretning for 1838 udgør ca. 50 håndskrevne sider. Foto: Det kongelige Bibliotek.

Bevarelse", skrev Lind i Viborg i 1837 i en beklagelse af lægernes økonomiske vilkår. Det var også fatalismen, Chr. Weis havde i tankerne, da han skrev om bøndernes "Tyriske Troe" på, at de blev ramt af smitsomme sygdomme, hvis det således var bestemt, uanset deres egne handlinger. Næppe nogen læge var dog i tvivl om, at der også var praktiske begrænsninger for bøndernes mulighed for at opnå sundere leveforhold. Forandringer i de ydre forhold så som fattigdom, dårlige boliger og dårlige fødevarer lå i vid udstrækning uden for bondens rækkevidde. Læger over hele landet

skrev som Ditzel, der var læge på grevskabet Frijsenborg, om almuens "...slette, mørke og fugtige Boliger" og "...usle Kost (fornemmeligen Smørrebrød og anden saakaldet tør Mad, Kartofler, Pandekager, Grød og deslige) [der] dagligen føder og nærer den constitutionelle Sygdom" og om almuens "...over al beskrivelse tarvelige, ja elendige Levemåde". Lægerne erkendte, at de fugtige boliger var årsag til sygdom. Men det var først og fremmest inden for bondens eget ansvarsområde, i udfoldelsen af dagliglivet, lægerne ville sætte ind. Mere tilbunds gående ændringer, som tiltag til afskaffelse af de fattige forhold, foreslog lægerne ikke i beretningerne – vel sagtens fordi det også lå uden for deres rækkevidde.¹²

Lægerne ønskede, at bønderne skulle forholde sig aktivt til deres helbreds bevarelse, dog på en måde, der var i tråd med sygdomsopfattelsen i den lærde medicin. Men bønderne opsøgte kloge folk – kvaksalvere – i stedet for lægen. Det var meget forskelligt, hvor alvorligt lægerne så på dette forhold. De fleste anførte blot, at der ikke havde været anledning til klage over kvaksalveri, som distriktskirurg Ramløse i Hanherred i 1838: "*Qvaksalverie trives meget her i Jylland; men jeg har ikke havt Anledning nok til at indlevere Klage for Øvrigheden*". Nogle læger, som stiftslæge Steenberg på Vallø, tog nonchalant på spørgsmålet: "*Jeg generes ei af Qvaksalvere og generer ei heller dem*". Andre klagede over konkurrencen. Wulff, der praktiserede blandt landalmuen ved Middelfart, anførte i 1838 at "*Paa denne Egn synes Lægevidenskabens Udøvelse næsten at være hjemfulden Qvaksalverne, og de autoriserede Lægers Praxis kun at være et Indgreb i hines Rettigheder*" og han tilføjede sarkastisk, at Sundhedskollegiet ikke måtte opfatte dette som en anklage mod "...*ovennævnte uautoriserede Practisi [kvaksalverne], men snarere som en Beklagelse af min egen Skjæbne der har ladet mig tilfalde*

videnskabelig Dannelse [...] for at kjæmpe med lige Vaaben med Emperie og Uvidenhed, om - det dagligste Brød". Og andre igen var vrede. Nyrop i Nykøbing Mors krævede samme år myndighedernes stærkere indgriben, idet kvaksalverne "...*paa een-gang indgive Folk slet Medicin og slette Meninger, forøge Overtroe, og endmere forvirre Lægmands Begreb om Lægevidenskab*".

Overtro og uvidenhed skulle udryddes, men der var ikke enighed blandt de læger, der tog spørgsmålet op, om hvordan det skulle gøres. Var oplysning eller lovgivning vejen? En repræsentant for den første og nok mest udbredte holdning var Ditzel. Han satte i 1838 sin lid til, at forholdene ville ændre sig, "...*efterhaanden som Oplysning og Dannelse udbrede sig blandt Landalmuen, og efterhaanden som der overalt mere og mere tilveiebringes et fortroligere og kjærligere Forhold mellem Lægerne og Bønderne, hvilket hidtil kun altfor mange Steder i Landet aldeles har manglet*". Disse læger gav udtryk for optimisme og fremskridtstro – landalmuen ville, når blot den blev oplyst, selv forandre sin levemåde og begynde at lytte til lægen. Høegh-Guldberg havde i 1837 erfaret, at bønderne kunne forstandiggøres "*Endog til en fornuftig Ventilation af deres smaae tættillukkede Boliger, som de tilforn afskyede...*", i det mindste under epidemier. Der var begrundet håb om bedre forhold.

Af samme grund skulle man heller ikke sætte alt ind på at udrydde kvaksalveriet. Høegh-Guldberg anførte således i 1838, at myndighederne nok burde gribe straffende ind over for kvaksalveriet, men "...*at den stigende Folkeoplysning og ethvert Skridt, der skeer i denne Retning, maaske vil virke endnu kraftigere*".¹³ Men ikke alle læger anså en langsomt fremvoksende og usikker folkeoplysning for tilstrækkelig til at forandre forholdene på landet. Lind i Viborg skrev i 1837, at "*Almuen er ikke modtagelig for Formaninger og Grund, der maa Tvang til, og den er ej moden til at emanciperes; heraf*

Nødvendigheden af et Medicinalpolitie i smitsomme Sygdomme".¹⁴ Dette var i direkte modstrid med, hvordan Steenberg i Vallø i 1837 mente, sagen skulle gribes an: "Oplært af 20 Aars Erfaring holder Jeg nu Politimesteren saa meget som mueligt borte ved saadan Leilighed [epidemier], thi Politieforanstaltninger i saa Henseende er Landalmuen særdeles imod og af to onde Ting vælge Bønderne dog hellere Doctoren end Politimesteren".

Lægerne ønskede at forandre forholdene på landet, til bøndernes – eller samfundets – bedste. Mange var som Ditzel rystede over forholdene for landalmuen, og bag Linds ønske om et medicinalpoliti ved epidemier har sandsynligvis ligget reel bekymring for samfundets vel. Lægernes levevilkår kan have påvirket deres holdninger. En læge som Ditzel, der var ansat på et gods til at tage sig af de derværende bønder, havde et fast, årligt udkomme, uanset bøndernes adfærd. Embedslægerne havde ganske vist også en fast gage, men den måtte suppleres med privatpraksis, hvilket blev vanskeligt, efterhånden som de privatpraktiserende lægers antal og dermed konkurrencen om patienterne steg. Læger over hele landet anførte, at der var alt for mange læger, og at de alle måtte leve i tarvelige kår. Kvaksalveren var en direkte konkurrent. Men det alene kan ikke forklare forskellene i lægernes holdninger. De må snarere tilskrives den enkelte læges personlighed og livsholdning i øvrigt.

Og så var der alligevel grupper af bønder rundt om i landet, der opførte sig, som lægerne foreskrev. For eksempel i det jyske sogn Saltum, hvor læge Clemensen vikarierede i 1837. At den nervefeber, som rasede i egnen i 1837 ikke udbredtes så betydeligt i dette sogn som i de omliggende, skyldtes ifølge Clemensen, "...at Beboerne af de 2 første Steder, hvor Sygdommen fik Indpas [...] vare usædvanlig forstandige og reenlige Bønder og syntes næsten at sætte deres Stolthed i at efterkomme Lægens Befalinger".

Jens Georg Lind (1794-1871) var stiftsfysikus i Viborg fra 1822. Som Høegh-Guldberg indsendte Lind fyldige beretninger om sundhedsforholdene i fysikatet til Sundhedskollegiet. Heri redegjorde han blandt andet for hvilke smitsomme sygdomme, der havde hersket på egnen i det forgangne år, for modtagelsen af koppevaccinationen og for mortaliteten på egnen, især af barselskvinder og spædbørn. Endvidere meddelte han antallet af praktiserende læger og jordemødre og deres vilkår, og om der var blevet indgivet klage over kvaksalveri. Spørgsmålene var fastlagt i Sundhedskollegiets cirkulære af 20. december 1803. Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune.

De afholdt sig fra samkvem med naboerne, brugte medikamenterne nøjagtig som foreskrevet, var omhyggelige med sygeplejen, sørgede for frisk luft og kolde omslag. Clemensen selv gav ingen forklaring på, hvorfor nogle af bønderne i Saltum skilte sig ud fra de andre og fra bønderne i de omkringliggende sogne. Måske var det de mest velstillede familier i sognet, der havde bedre råd til at tilkalde lægen og efterleve hans råd? Måske havde de mere købstadskontakt og var vant til at omgås personer uden for bondestanden? Eller havde Saltum sogn en særlig oplyst og karismatisk præst, der kunne

overbevise de dristigste af bønderne om det fordelagtige i at følge lægens anvisninger? Stedets faste læge, Ramløse, kan have været heldig med en behandling, og derved vundet nogle familier for sig – eller stedets kloge mand måske været uheldig. Også andre læger fremhævede forstandige bønder. Kongsted, distriktskirurg i Nykøbing Sjælland, tænkte i 1838 tilbage på sin tid som læge på Brahetrolleborg på Fyn, hvor bønderne altid øjeblikkelig tilkaldte lægen til børn med strubehoste, men *”...her overlod de Patienterne til deres egen Skjæbne; hvorfor flere Børn døde af denne Sygdom”*. Her blev en gruppe fynske bønder fremhævet i forhold til de nordvestsjællandske. Men lægerne meddeler ingen overvejelser over, hvorfor disse bønder adskilte sig fra de øvrige.

Et emne som koppevaccinationen understreger den diversitet, der var i lægernes erfaringer med bønderne. I 1837 meddelte distriktskirurg Neve i St. Heddinge således, at almuen modtog vaccinationen velvilligt, mens Knudsen, praktiserende læge sammesteds, oplyste, at han ikke havde vaccineret nogen, da *”Almuen ikke kan bevæges dertil, uden Kopperne grassere”*. Her var altså tale om 2 lægers ganske forskellige erfaringer med almuen inden for samme distrikt. Måske havde bønderne blot fattet tillid til Neve og ikke til Knudsen, som derfor ikke fik nogen at vaccinere? Eksemplet viser, hvor svært det er at udlede dækkende konklusioner om bøndernes adfærd ud fra beretningerne. En mængde, for os skjulte, faktorer kan spille ind og præge lægens vurdering af, hvordan forholdene var i netop hans distrikt. Og lægens personlighed har sikkert spillet en stor rolle for, hvordan hans indtryk af bønderne blev, hvad han formidlede videre til Sundhedskollegiet, og, ikke mindst, hvordan bønderne kom til at opfatte lægen.

Bøndernes syn på sygdomme og læger
”Der skal være kopper paa landet, men jeg kaldes aldrig”, er en ofte brugt vending i

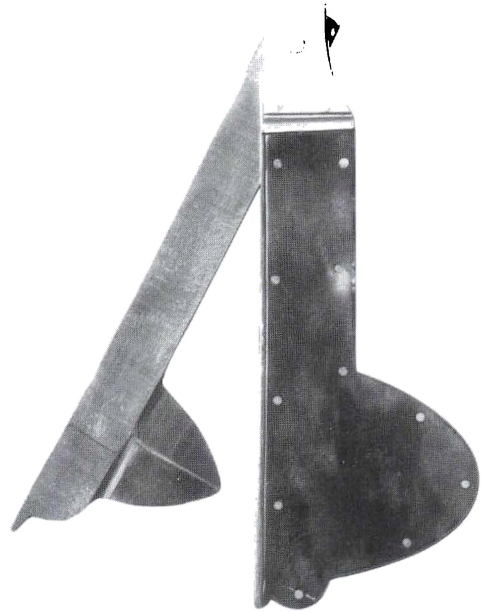
lægernes beretninger.¹⁵ En del af forklaringen på dette lå i bondens generelle mistro til folk, der ikke tilhørte bondesamfundet. Distriktskirurg Arendrup i Grenå vidste, at flere end de, han havde set, var syge og døde af tyfus i 1838, *”...thi ofte fordølges Sygdommen af Landboen, når han ej ønsker at komme under Lægebehandling”*. Bonden gik altså så vidt som til at forsøge at skjule sygdom for at undgå lægen – vel af frygt for, at lægen skulle diktere karantæne eller andre ubehageligheder.

Udover mistro til lægen kan forklaringen også søges i, at der var forskel på, hvilke sygdomme læger og bønder anså for behandlingskrævende. På landet ved Frederikshavn havde praktiserende læge Gad i 1838 kun få koppepatienter i behandling, da *”...den almindelige Mand, der i Almindelighed aldrig har Tiltro til Lægen, troer at Børnekopper, Mæslinger, Skarlagensfeber etc. ere Sygdomme som Naturen kan og allene kan helbrede; ’det er en Sygdom’, siger han: ’som ethvert Menneske skal have, kan de overstaae den saa skeer det nok foruden Lægens Hjælp”*. Nogle sygdomme opfattede bønderne altså som noget, alle mennesker skulle have, og ved de milde kopper, der udbrød rundt om i landsognene, anså de det tydeligvis ikke for nødvendigt at tilkalde lægen. Hempel, praktiserende læge i Assens i 1837, mente da heller ikke, man skulle påtvinge koppesyge personer hjælpen *”...da de gaae Sygdommen godt igjennem uden denne”*. Men i andre tilfælde, for eksempel ved influenza, frygtede lægerne, at sygdommen ville udvikle sig til brystbetændelse, hvis den blev forsømt, det vil sige ikke blev behandlet af læger.¹⁶ De forskellige opfattelser af, hvornår lægen burde tilkaldes, må ses i sammenhæng med, at læger på landet stadig var et relativt nyt fænomen. Bonden var vant til at behandle med husråd eller opsøge en klog, ikke til at have brug for en læge. I 1837 skrev Ditzel på Frijsenborg ligeud, at bønderne kun søgte lægehjælp, når sygdom-

men syntes livstruende. Lægen var ikke bondens første valg, snarere hans "sidste udvej".

Frem for at kalde lægen forsøgte bonden i første omgang at behandle sygdomme på egen hånd. Da *La Grippe* herskede på Viborgeggen i 1837, anførte Berg, praktiserende læge i Viborg, at "*Bønderne i Omegnen bruge kun sjældent Lægehjælp, men derimod meget de saakaldte Huusraad, der ofte ere meget heroiske; saaledes brugte de i denne Sygdom meget Brændeviin med Kampherdraaber eller Terpenthinolie, og som der siges med særdeles Nytte*". Heller ikke Marcussen blev kaldt til patienter på landet med *La Grippe*, de klarede sig med hyldethe.¹⁷ Også stærkere midler fandt anvendelse. Høegh-Guldberg noterede i 1838, at "...*kan [...] en Bonde faae fat paa en Levning af en Arsenikopløsning, som en Veterinær har efterladt efter Behandlingen af skabede Heste, saa bruger han dette Middel fremfor andre*". Resultatet kunne være, at lægebehandling alligevel blev påkrævet: Distriktskirurg Weis i Holbæk skrev i 1838, at "*Den hos Bonden herskende Skik, at fordrive Fnat med Mercurialsalve (enten fra Apotheket, eller selv tilberedte af Quægsølv og Madfidt) gav mig imidlertid flere Gange Leilighed til at behandle ondartede Mercurialsaar i Munden og Halsen*". Og Asmussen, praktiserende læge i Skanderborg, blev i 1837 rådspurgt af en karl, "...*der paa egen haand havde brugt graae Mercurialsalve for denne Sygdom [fnat] og derefter været i en varm Bagerovn. Hele hovedet var meget opsvulnet, en stærk ptyalismus [dvs. spytflåd] opstaaet, Munden fuld af Saar og den sædvanlige stygge Salivations-Lugt at mærke i lang Afstand*".

Modviljen mod at bruge lægen betød altså ikke, at man ikke ville bruge lægens midler, tværtimod supplerede bønderne gerne husrådene med midler fra den lærde medicin. Berg nævnte i 1837 "...*bøndernes vante Maade at gøre skadelige Tilsætninger til Kuren*", altså at blande den lægeordi-

Åreladningskniv fra slutningen af det 19. århundrede. Åreladning var vidt udbredt i 1830'erne. Med kniven åbnede man en åre og lod den ønskede mængde blod løbe fra. Ifølge loven måtte kun læger og jordemødre årelade, men lægerne kunne konstatere, at åreladning ofte fandt sted uden deres medvirken. Medicinsk-Historisk Museum.

nerede medicin med andre midler, og distriktskirurg Castberg i Frederiksværk meddelte i 1838, at han sjældent blev kaldt til en syg, uden at man først havde forsøgt at årelade denne. Kviksølv, svedekure og åreladning var centrale midler i ældre, lærd medicin, og såvel kviksølv som åreladning nød fortsat anerkendelse blandt lægerne, mens svedekurene var afløst af kolde omslag og frisk luft.¹⁸ Fælles for midlerne var, at de havde været anvendt gennem århundreder og var etablerede behandlingsmidler, der ikke i bøndernes forståelse krævede lægens nærvær. Desuden havde de en hurtig og tydelig synlig effekt.

Hvis bonden konstaterede, at husråd ikke var nok til at kurere sygdommen, kunne han

opsøge, hvad lægerne betegnede som en kvaksalver. Det fremgår tydeligt af beretningerne, at bønderne i vid udstrækning benyttede kvaksalvere og oftest foretrak dem for lægen. Nees, der praktiserede i Bogense, skrev i 1838 direkte, at "...*Bønderne i denne store Omegn ikke er vandte til at søge Læge men Qvaksalvere*". I modsætning til lægen var den kloge en integreret del af bondesamfundet, og boede og levede i vid udstrækning som bønderne selv. Der var lang tradition for denne type behandlere på landet, og det har nok været afgørende for, at bonden konsulterede dem før lægen. Enkelte læger i Jylland nævner den store afstand ad dårlige veje fra bonden til lægen som årsag til, at kvaksalveriet blomstrede.¹⁹ Men som Jørgensen, der praktiserede i Hammerum herred, skrev i 1838: "*Qvaksalverie hører til Dagens Orden [man] reiser i Øst og Vest, halve Snees Miile, for at hente et Raad, stundom sig selv til megen Skade*". Bønderne rejste for at komme til berømte kloge. Afstanden til lægen havde nok nogen betydning for, hvor tit bonden kaldte ham, men den var ikke udslagsgivende for, om bonden først søgte den kloge eller lægen.

Hvordan så bønderne på de kloge, som de søgte frem for lægen? Nees i Bogense omtalte i 1838 vanskeligheden ved at bevise kvaksalveri, på grund af "...*Bøndernes Frygt for at skade dem [kvaksalverne]*". Distriktskirurg Wittendorph i Thisted noterede samme år, at "...*Bønderne paa ingen Maade ville forraade dem [kvaksalverne]*". Og Kjær, distriktskirurg i Holstebro, meddelte, at kvaksalverne nød ubegrænset tillid. Tilsyneladende var bøndernes forhold til de kloge en blanding af tillid og frygt. De kloge nød tillid, fordi de levede som bønderne selv. Men samtidig kunne de noget, som ikke enhver kunne: De kunne helbrede, med medicin og magi. Gad i Frederikshavn nævnte i 1838 kloge folk, "...*der helbreder for indvortes Sygdomme undertiden med nogle af dem selv tilberedede Medicamenter men ogsaa hyppig*

ved Signen, Maalen og andre saadanne Hexekonster...". Magien spillede en rolle i bondesamfundets sygdomsforståelse, men var ikke nødvendigvis en forudsætning for, at en behandling kunne få fodfæste blandt bønderne. Kvaksalverne var en sammensat gruppe, og deres praksis var ikke skarpt afgrænset fra den lærde medicin. I 1838 meddelte Wittendorph, at pastor Petersen i Hillerslev udskrev recepter med "...*halv danske halv latinske Benævnelser mellem hinanden*", et element fra lægernes praksis. Præsten var en velkendt skikkelse i landbosamfundet, og han havde kontakt til noget "magisk". Det kan måske forklare, at bønderne gerne lod sig behandle af pastor Petersen, men ikke af læge Wittendorph.²⁰

Var bønderne fatalister, som nogle læger hævdede? I nogen grad ja. Visse sygdomme skulle alle have, og at holde en karantæne var der ingen grund til – man blev ramt, hvis det var sådan bestemt. Blev man syg, forsøgte man sig først med husråd, og dernæst søgte man kloge folk. Bønderne bekæmpede altså sygdommen aktivt, selv om det ikke var på en for lægen at se rationel og fornuftig måde. Og så søgte nogle bønder jo faktisk også læge – både ved epidemier (hvor det synes at have haft betydning, om behandlingen skete for offentlig regning) og andre sygdomme, og ved brat opståede skader. Lægernes største succes var koppevaccinationen. Ganske vist rapporterede lægerne om både villige og modvillige bønder, men de forklarede gerne modviljen med, at ingen koppeepidemi truede, eller at der herskede milde børnekopper, der ligesom vaccinen gav immunitet. Alt tyder på, at bønderne tog imod vaccinen, hvis de så grund til det, og endda accepterede, at det var lægen, der vaccinerede. Lægen var ikke bondens første valg, men hvis hans kur var åbenbart mere effektiv end den kloges, eller man kunne få gratis lægehjælp, eller alle andre midler var udtømt, søgte man ham dog.

Mødet mellem læger og bønder

Ifølge etnologen Signe Mellemgaard var lægernes utilfredshed med landbefolkningens sundhedsmæssige adfærd tydelig i 1790'ernes sundhedslitteratur. Bønderne var overtroiske, fatalistiske, genstridige mod lægens anvisninger, brugte forkert sygepleje (gav de syge forkert mad og lod dem ligge alt for varmt og uden frisk luft) og forkerte behandlinger, og de søgte kvaksalvere.²¹ Det er de samme klager, der findes i 1830'ernes medicinalberetninger – bønderne opførte sig stadig ikke, som den videnskabelige medicin fordrede, selv om de nu havde fået adgang til læger. Men lægerne mødte måske også bønderne med en forventning om, at de ville opføre sig forkert. Enhver vidste, at bønder var simple og udannede, og den viden havde lægen med til provinsbyen, hvor han fik byen og det omliggende bondeland som arbejdsområde. At bønderne kunne have andre grunde til ikke at søge læge end stivsindethed og uoplysthed, lå uden for lægens erkendelse.

Lægen tilhørte på dette tidspunkt bymiljøets borgerskab og færdedes i disse kredse.²² I landegnene mødte han en befolkning, der i høj grad var ham fremmed. Når lægerne mødte bønderne, var det også et kulturmøde mellem borgerkulturens og bondekulturens normer. Som landfysikus Høegh-Guldberg antydede, skulle lægen lære almuelivet at kende, og han måtte være forberedt på overraskelser. Bønderne var anderledes – i det praktiske dagligliv og i deres mentalitet, og det tog tid for lægen at lære deres verden at kende. Selv sproget var anderledes. Læge Thomas Barfoed erindrede, hvordan han, før han i 1877 slog sig ned som læge i Kjellerup mellem Viborg og Silkeborg, boede et par måneder i egnen for at lære at forstå jysk.²³ Og de fysiske forhold, som bondestanden levede under, rystede mange læger – fugtige boliger, hvor vinduerne ikke kunne åbnes, fandtes over hele landet, og misvækst og høje priser på

Christian Andreas Ditzel (1805-1893) var læge ved grevskabet Frijsenborg i perioden 1837-1883. "Tiltagende Oplysning i Bondestanden, kjærlig Veiledning og venlig Meddelelse fra Lægens Side angaaende Alt, hvad Bonden med Hensyn til sin Sygdom bør vide..." var efter Ditzels mening det bedste middel til at få bønderne til at opgive kvaksalveren og søge læge i stedet. Medicinsk-Historisk Museum.

korn kunne føre til mangel på ordentlige fødemidler. På Læsø havde "...den overordentlige Kornmangel i Forening med Beboernes Fattigdom [...] tvunget dem til at nyde Alt blot nogenlunde spiseligt, ganske vist skal det være, at en Familie i Vestlede Sogn kogte og spiste Græs, og at en anden kogte og spiste umoden Rugax og Kartoffeltoppe for at stille sin Hunger", skrev distriktskirurg Overgaard i 1838.

Nøglebegreberne i lægernes vurdering af bønderne var renlighed og oplysning. Den oplyste bonde var renlig og som følge deraf sundere end den uoplyste, urenlige bonde. Blev den oplyste bonde syg, søgte han lægen,

mens den uoplyste søgte kvaksalveren. Lægerne erkendte, at fattigdom affødte urenlighed og dermed sygdom, men det var oplysningen, de greb fat i. Igen må det vel forklares med, at det var der, lægerne havde mulighed for at handle (ved at oplyse om værdien af renlighed). Men kravet om renlighed må have været overordentlig vanskeligt at efterleve for landbefolkningen. Landet var snavset. Arbejdet i staldene og på markerne var beskidt, og der var kun den kolde vandpumpe i gården at vaske sig ved. Møddingen lå uden for vinduerne. I husene var der lergulv, der var mange mennesker sammen på lidt plads, måske også dyr eller arbejdsredskaber som fiskenet, vinduerne kunne ikke åbnes, sengene var indelukkede, man spyttede på gulvet, der var halvmørkt og der lugtede. Det var kort sagt umuligt at holde rent, og ønsket om rene, luftige boliger fandtes ikke umiddelbart på landet. Det var lægens ønske, og han måtte få bønderne til at indse fordelene ved renlighed. Det var en kamp mod tradition, og mod den ligegyldighed, der kan bemægtige sig den, der står over for en så uoverkommelig opgave, som etablering af renlighed må have været for den enkelte bonde.

Statens beslutning om at sende læger ud i landdistrikterne var ikke affødt af en stigning i mængden af sygdom, eller af efterspørgsel hos landbefolkningen, men af statsmagtens eget ønske om en større og sundere befolkning. Væksten var sket i *interessen for bondens helbred*.²⁴ Reelt var det imidlertid begrænset, hvad lægevidenskaben kunne tilbyde af effektive behandlinger mod sygdom,²⁵ og at sætte et brækket ben sammen kunne en erfaren klog udmærket klare lige så godt som lægen. I 1838 nævnte Gad endda, at der i ethvert sogn fandtes en kvaksalver til benbrud og udvortes sygdomme, ”...mange af disse besidder megen *manuel Færdighed*”. Landegnene var ikke behandlingsmæssige tomrum, der ventede på at blive fyldt ud af lægen. Lægens position

som eneste autoriserede behandler retfærdiggjordes af, at han var den eneste, der havde teoretisk viden om kroppens systemer. Det alene kunne dog aldrig være et incitament for bonden til at begynde at søge lægen fremfor den kloge. Lægens teoretisk funderede erkendelsesgrundlag og hans videnskabeligt-rationelle livssyn var væsensforskelligt fra bondens, der var baseret på tradition, magi og skæbnetro. Forståelseskloften imellem dem blev tydelig i opfattelsen af, hvad der var korrekt ageren i spørgsmål om sygdom og sundhed. Det fremvoksende moderne samfunds idealer og den traditionelle bondementalitet, der endnu holdt sig stort set uforandret, stødte sammen når lægerne forsøgte at ændre bøndernes vaner.

Ved sygdom brugte bønderne det, der virkede. Det kunne være fra den lærde medicin – koppevaccine, åreladning, svedekure og kviksølvsalve – eller det kunne være folkemedicinens husråd og kloge folks behandlinger. Tradition og vane var med til at afgøre, hvad der blev opfattet som virkningsfuldt. Effekten af en ny type behandling – eller behandler (her lægen) – måtte være tydeligt synlig, før bønderne fandt det værd at udskifte de traditionelle midler og behandlere. Den kloge nød en forhåndstillid, som ikke kom den fremmede læge til del, og den kloge kunne desuden trække på et genkendeligt, magisk element, hvor lægen kun kunne henvise til en for bønderne ganske uvedkommende og uforståelig teori. Mens lægerne var del af en videnskabelig diskurs, hvor skæbnen (her sygdom) kunne manipuleres ved ens egne handlinger, gav bønderne over for lægen udtryk for, at spørgsmålet om sygdom eller ej i vidt omfang lå uden for deres egne handlingers rækkevidde. Læger og bønder havde fundamentalt forskellige forståelser af sygdommes natur. Forsøger man at skære igennem lægernes beskrivelse af bønderne, må man konkludere, at bønderne i mødet med noget nyt, her lægen, optrådte utilita-

ristisk. De tog imod lægens tilbud i det omfang, de mente at have nytte af det, og i deres empirisk funderede forståelse var det netop det, de kunne se virke. Lægen måtte kunne fremvise virkningsfulde eksempler, før bønderne accepterede værdien af en behandling eller en adfærdsændring, for slet ikke at tale om at acceptere lægen selv.

Bønderne følte ikke behov for lægen og var ikke trykke ved ham. Det var ikke kun nærighed, der holdt dem fra at søge ham. Overgaard på Læsø undlod en tid at kræve betaling for behandling af børnesygdomme, men bønderne kaldte ham alligevel ikke, berettede han i 1838. Bonden kunne også frygte den kloges evner, men han tilhørte dog ofte bondestanden, hvad enten det var den lokale eller en berømt klog, der boede længere væk. Som den eneste læge anførte Ditzel i 1838, at lægerne selv kunne være skyld i, at bønderne ikke søgte dem: ”Jeg troer nemlig at turde holde mig overbeviist om, at Lægerne selv meget have bidraget til at nære Kvaksalveriet ved den haarde og ubillige Medfart, som den fattige og udannede Bonde kun altfor ofte har mødt og vel endnu mange Steder møder hos Provindsiallægerne”.

I dag er det oplagte valg ved sygdom at gå til læge. Men hvis lægen ikke kan tilbyde en behandling, der imødekommer patientens krav – om hurtig helbredelse, forståelse, omsorg eller hvad det nu måtte være – vil dele af patientgruppen søge såkaldt alternativ behandling. Denne behandling kan ikke forklares inden for lægevidenskabens rationelle præmisser, men trækker alligevel folk til. Vor tids kloge har blot byttet plads med lægen i konkurrencen om at være patientens ”første valg”.

Rikke Ilsted Kristiansen

¹. J.R. Hübertz: *Beskrivelse over Ærø. Et historisk, topographisk Forsøg*, København 1834, s. 122. Hübertz var praktiserende læge i Ærøskøbing i perioden 1827-1832.

². V. Skovgaard: *Tiden 1814-1864. Gyldendals Danmarkshistorie*, bd. 5, København 1985, s. 111. En god samtidig definition af den danske bondestand kan findes hos J. Mandix: *Haandbog i den danske Landvæsensret*, bd. 1, København 1813, s. 54-55.

³. Fordelingen var 93 læger i Sjællands og Lolland-Falsters stifter, 36 i Fyns stift, og 83 i de jyske stifter. Der var altså længere mellem lægerne i Jylland end på Sjælland.

⁴. Anna-Elisabeth Brade: Kirurgisk Akademi 200 år. Læreanstalt. Fakultet. Museum, *Dansk medicinhistorisk årbog 1987*, s. 9-12. Niels Petersen og Helle Blomquist: *Sundhed Byrokrati Politik*, 1996, s. 179-182.

⁵. Sådanne behandlere kunne betegnes ”kvaksalvere” eller ”kloge folk”. Jeg bruger, som folkloristen Birgitte Rørbye, betegnelserne synonymt og i flæng. Birgitte Rørbye: *Kloge folk og skidtfolk. Kvaksalveriets epoke i Danmark*, København 1976, s. 3.

⁶. Gerda Bonderup: De ”kloge” folk og det danske samfund. Kvaksalverforordningen af 5/9-1794 og de første 30 år derefter, *Historisk Tidsskrift*, bd. 97 hæfte 2, 1997, s. 302.

⁷. Datidens sygdomsbetegnelser er moderniseret vha. Jens Chr. Manniche: En dansk malariaepidemi?, *Dansk medicinhistorisk årbog 1997*, s. 171-172 og *Klinisk ordbog*, 13. udg., København 1984.

⁸. Hvor andet ikke er angivet, henvises til den enkelte læges medicinalberetninger for 1837 og 1838 i Det kongelige Sundhedskollegiums arkiv, Rigsarkivet.

⁹. Manniche, s. 171.

¹⁰. Smitsomme sygdomme kunne behandles for offentlig regning jfr. forordning af 17.4.1782.

¹¹. Høegh-Guldberg havde stiftet bekendtskab med, at der på Stevns fandtes en eg, hvis sammenvoksede grene dannede et hul, som almuens lod deres børn trække igennem. De hængte også stofflapper i træet, alt sammen for at få hudsygdomme og ”skjæver” (engelsk syge) til at forsvinde.

¹². Ditzel erkendte i 1837, at det ikke stod i lægens magt at ændre ”...disse saa fordærvelige Forhold”.

¹³. Bonderup har beskæftiget sig med straffene for kvaksalveri, se Bonderup 1997.

¹⁴. Ved smitsomme sygdomme kunne husene

afspærres ved politiets hjælp, jfr. forordning 17.4.1782 og kancellicirkulære 6.12.1828, 6.post.

¹⁵ Her gengivet efter Ovenbek, praktiserende læge i Hobro, 1838.

¹⁶ Således Kietz, praktiserende læge i Ballerup, 1837.

¹⁷ Hylden havde en fremtrædende plads i landbosamfundets sygdomsbehandling. Marcussens bønder benyttede et almindeligt husråd. Anna-Elisabeth Brade: *Kloge folk, lærde folk og familierne. Indsamling af lægeplanter og familien som behandlergruppe ca.1860-ca.1920*. Upubliceret ph.d.-afhandling, 1991, s. 116-118.

¹⁸ Signe Mellemggaard: *Kroppens natur. Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år*, København 1998, s. 193-94.

¹⁹ Således Lumholdt, distriktskirurg i Nibe, i 1838.

²⁰ Stiftsfysikus Lind i Viborg bemærkede samme år, at "...Præsten Petersen i Thy [....] synes heller ikke at kunne give Slip paa den kjære Christenpligt at soignere sine Medmenesker" og tilføjede tørt "O de gode gamle Tider da Præsterne tillige var Læger".

²¹ Mellemggaard 1998, s. 190-197.

²² Gerda Bonderup: Lægestanden i historiografien og hvordan lægerne måske "virkelig" har været i det 19. århundredes Danmark, *Historisk Tidsskrift*, bd. 92 hft.1, 1992, s. 54-55.

²³ A. Aggebo (udg.): *Asklepios' tjenere. Danske Lægememoirer*. 3. samling, København 1940, s. 71.

²⁴ Signe Mellemggaard: *Distriktslægen og læsøboerne. En medicinsk topografi fra 1859 og dens forudsætninger*, Odense 1992, s. 22-23. Petersen og Blomquist, s. 179-181.

²⁵ Mellemggaard 1992, s. 62-64.

Endnu en renaissance

Den europæiske genopdagelse af Brasiliens natur

Den europæiske opdagelse af Brasiliens natur startede allerede i år 1500, da den første lille, grønne papegøje satte fødderne på Cabrals skib, og den er nært forbundet med de første jesuitiske fædres forskning og missionsvirksomhed, men også med Johan Maurits von Nassaus imponerende opbud af forskere og kunstnere små 130 år senere. Genopdagelsen hænger nøje sammen med Brasiliens overgang fra koloni til selvstændig stat og med Alexander von Humboldts forskning og videnskabsteoretiske overvejelser. I dette arbejde har også danske forskere spillet en betydelig rolle. I dag befinder størstedelen af disse forskeres materiale sig i Europa med store vanskeligheder til følge for nutidige brasilianske kolleger.¹

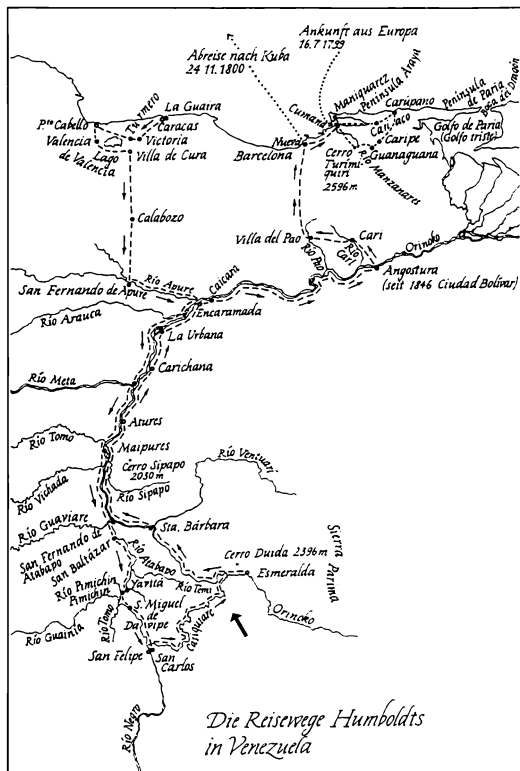
Af Michael Sterll, ph.d., Botanisk Museum, Københavns Universitet.

At fortolke det 19. århundredes naturhistorikers fascination af Brasilien som en renaissance er ikke et nyt og begavet påhit; allerede den preussiske filosof, naturforsker og rejsende Alexander von Humboldt (1769 – 1859) talte om en *Wiederentdeckung der Neuen Welt*,² og i 1988 beskrev dr. Aziz Ab'Salar fra *Universidade de São Paulo* – i forbindelse med det 2. internationale seminar omkring den russiske ambassadør og opdagelsesrejsende G.H. von Langsdorff – genopdagelsen som *um ciclo de redescoberta de um país*³ ~ en cyklus af genopdagelse for hele landet. Jeg er så udmærket klar over det politisk ukorrekte i at omtale en tidligere kolonis virkelighed som et europæisk fænomen, og beder ydmygt om tilgivelse.

For de fleste historikere er sikre angivelser for hvor og hvornår hensigtsmæssige. Lige siden den schweiziske kunsthistoriker Jacob Burckhardt⁴ udgav sit "forsøg" i 1860 har forskere brugt megen tid på at bestemme fødselstid og -sted for den rigtige renaissance – den italienske. Jeg har derfor besluttet mig for at hævde, at den brasilianske naturs europæiske renaissance blev indledt den 7. maj 1800 om eftermiddagen i San Carlos på grænsen imellem Brasilien og Venezuela på bredden af Rio Negro.

På det tidspunkt var Alexander von Humboldt og hans ledsager – den franske botaniker og marineofficer Aimé Bonpland – på vej op ad Orinocofloden imod Brasilien i deres flåde af småfartøjer, der mere og mere havde antaget karakter af sejlene botaniske og zoologiske haver. Hver aften, når flotillen søgte mod land, skulle tukanen sættes fri for selv at supplere de daglige frugter med småkrebs og vandinsekter.

Men kun få mil før grænsen vendte de rejsende kanoerne rundt; én eller anden lokal embedsmand havde udstedt en arrestordre, der beordrede de to mænd, alle deres raffinerede instrumenter – som von Humboldt for en stor dels vedkommende selv havde udviklet – og ikke mindst deres store, indsamlede materiale sendt videre til Lissabon. I sin rejsedagbog – der først blev udgivet i 1989 – beskriver von Humboldt episoden: *"Formodentlig er nyheden om mine planer om at besøge missionsstationerne ved Rio Negro og om at udforske den naturlige kanal, der forbinder disse to flodsystemer blevet kendt igennem avissskriverier. Journalisters udmærkede, men ofte sært uovervejede ivrighed har ofte voldt mangen en rejsende store problemer. I disse mennesketomme skovegne er det alene grænsekommissærerne, der er udrustet med*

Kort over Alexander von Humboldts og Aimé Bonplands rejse i Venezuela fra 1799 til 1800. Kortet er udført af von Humboldt, mens pilene er af senere oprindelse. Den kraftige pil i kortets underkant markerer Casiquiare, den omtalte forbindelse mellem Sydamerikas to største floder. Kortet blev bragt i *Die Wiederentdeckung der Neuen Welt*, udgivet af Paul K. Schäffer, München 1989.

instrumenter, og de lavere embedsmænd fra den portugisiske administration og de føromtalte missionærer kan ikke i deres vildeste fantasi forestille sig, at noget fornuftigt menneske skulle påtage sig en så farefuld rejse alene for at opmåle andres ejendom. Der blev udstedt en arrestordre på min person og mine instrumenter. Specielt mine astronomiske observationer blev anset som en trussel imod statens sikkerhed. Vi skulle sendes hele vejen ned ad Amazonas til Grão Pará og videre til Lissabon. Ministeriet i Lissabon udsendte – såsnart man havde modtaget denne tåbelige indberetning fra en underordnet – en klar besked om, at mine

undersøgelser på ingen måde måtte forstyrres, og at jeg – såfremt jeg bevægede mig ind på portugisisk område – skulle understøttes i mit arbejde på enhver måde”.⁵

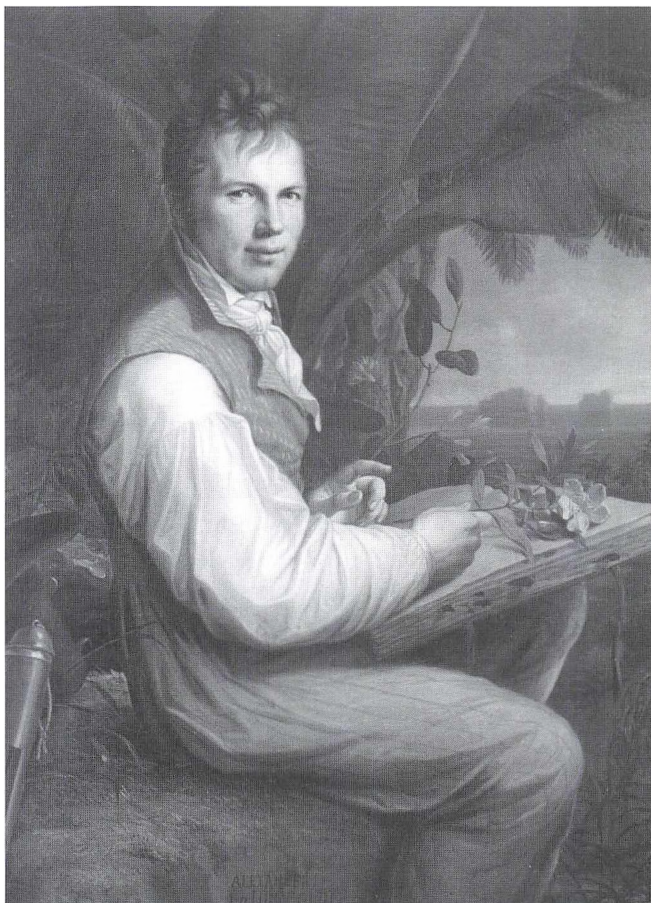
Desværre kom den portugisiske regerings bekendtgørelse først til von Humboldts kendskab ved hans hjemkomst til Europa flere år efter, og han besøgte således aldrig Brasilien. I hvert fald ikke officielt.

Denne del af ekspeditionen havde godt nok en skjult dagsorden; de to mænd var på sporet af *Eldorado*. Ifølge den engelske opdagelsesrejsende Sir Walter Raleigh's noget vidtløftige forestillinger skulle Det gyldne Land findes netop på disse kanter, og han havde endog fremført den absurde påstand, at de to enorme flodsystemer – Orinoco og Amazonas – var forbundet igennem en skjult kanal, der gjorde store dele af det nordøstlige Sydamerika til en ø! Bonpland og von Humboldt fandt ikke *Eldorado*, men de fandt "the missing link" i Raleigh's gætterier, da de returnerede fra Rio Negro til Orinoco ad floden Casiquiare.

I dagbogen noterer von Humboldt om denne rejse – og da det er ét af de mest karakteristiske afsnit for forståelsen af hans oplevelse af Den nye Verden citerer jeg:

“Efter min afsked med Orinoco og med Amazonfloden er de samfundsmæssige forhold for Den nye Verdens folkeslag ved at blive forberedt til en ny æra. Efter borgerkrigenes jammer vil følge fredens velsignelser og alle erhvervsmuligheders frie udvikling. Snart vil den europæiske handelsverden få øjnene op for Orinocos gaffeldeling og for landtangen ved Tuamini, hvor der let vil kunne skabes en kunstig kanal. Så vil Casiquiare – en flod så bred som Rhinen og af 80 sømils længde, en sejlbar forbindelse imellem de to flodsystemer, der omslutter et landområde på 190.000 kvadratomil – ikke længere ligge nytteløst hen. Kornet fra Ny-Granada vil nå frem til Rio Negros bredder; fra Napos og fra Ucayalis kilder, fra Quito's Andesbjerg og fra det øvre Peru vil man

Alexander von Humboldt i Venezuela med dagens høst ved plantepressen. Hver aften blev alt indsamlet materiale omhyggeligt opmålt og bestemt. Det fugtige klima umuliggjorde almindelige herbarie-rutiner på trods af det medbragte udstyr. Instrumentet bag hans stol er det rejsebarometer; han benyttede til sine højde-bestemmelser. Hans opmålinger fra Den iberiske Halvø, fra Syd-amerika, Mexico og det centrale Rusland revolutionerede kartografien. Efter maleri af \circ . Udsnit af maleri af F.G. Weitsch, 1806.

kunne rejse til Orinocos munding. En rejse som fra Timbuktu til Marseille. Et land-område – ni til ti gange så stort som Spanien og rigt på de mest forskelligartede produkter – vil kunne gennemrejses i alle retninger fra Casiquiare og de to floders gaffeldeling. Et sådant fænomen, der en dag vil blive af den største betydning for folkenes politiske forhold, fortjener at blive underkastet en nøje undersøgelse”.⁶

Resultaterne af von Humboldts og Bonplands rejseår er overvældende: selv i dag – og hver dag – bliver deres udgivelser benyttet af antropologer, botanikere, geografer og zoologer. For ikke at forglemme historikerne; iblandt de nyere historiske fremstillinger af von Humboldts indflydelse bør specielt Anthony Pagdens fra 1993 fremhæves.⁷ Monumentalværket – von Humboldts egen *Voyage aux Régions équinoxiales du Nouveau Continent* – består af 30 fantastisk illustrerede bind. Udgivelsen strakte sig fra 1805 til 1834 og drev nærmest von Humboldt til fallittens rand.

Igennem resten af livet beklagede von Humboldt sin tabte mulighed for en sydamerikansk syntese. Derimod benyttede Aimé Bonpland den første mulighed for at vende tilbage til sit elskede syden. Euro-

pæiske besøgende hævdede, at han *went native*. Denne yderst beklagelige tragedie forhindrede ham dog på ingen måde i at sende omfattende, omhyggeligt indsamlede og konserverede naturalier hjem til museet i Paris. Imellem dem finder vi de første eksemplarer af de fossile knogler af Sydamerikas uddøde megafauna – eksemplarer af *Magatherium* og *Glyptodon* – Kæmpe-dovendyr og Skjolddyr – fra de diluviale aflejringer omkring floden La Plata. Bonpland giftede sig med en kvinde af lokal oprindelse, deres børn blev sat godt i vej, og selv om han ikke behandlede alle europæiske rejsende med fransk *noblesse*, er der ingen tegn på, at Bonpland gik hverken i hundene eller i de vilde.

Samtidig med at von Humboldt bekla-

gede sine egne tabte muligheder, inspirede han ganske mange yngre forskere til at fokusere deres interesse om Brasilien. For ham var landet blevet endnu et “missing link”, der skulle have demonstreret sammenhængen i hans store teori om *Kosmos* – den samlende forståelse af universet som en sammenknyttet enhed. Den bedst kendte er hér utvivlsomt Charles Darwin, der benyttede sin sparsomme fritid i foråret 1831 til at sluge den 3.754 sider store engelske oversættelse af von Humboldts rejsebeskrivelse samtidig med, at han forberedte sig til sin afsluttende eksamen i teologi, og få måneder før, han hørte om planerne for Beagle-ekspeditionen. Senere fremhævede han, at læsningen af dette værk havde været afgørende for hele hans videre karriere.

For mig er det bedst kendte eksempel på von Humboldts inspiration dog den danske naturhistoriker Peter Wilhelm Lund. Da Lund hen imod slutningen af sin store Europarejse besøgte von Humboldt i Paris og omtalte sine planer om at vende tilbage til Brasilien, kastede von Humboldt sig ud i en længere redegørelse for sine forventninger om et endeligt bevis for sin store teori.

Blandt andet mente han, at kalkstenshulerne i Minas, som han netop havde læst om hos den tyske mineingenør L. von Eschwege, måtte rumme yderligere beviser på eksistensen af den uddøde sydamerikanske megafauna, som han selv kun glimtvis havde anet under udgravninger af tilsvarende huler i Andeshjergene, og som Cuvier havde beskrevet og forklaret så overbevisende. Von Eschwege havde igennem flere år udforsket og kortlagt Minas Gerais fra sit faste tilholdssted i Ouro Preto; Lund havde fundet det afgørende argument til at overbevise sin modstræbende familie om rejseplanerne og var blevet sat ind på det afgørende spor for resten af sin karriere; han så hændelsen som Forsynets indgriben. Senere blev et af hans vigtigste fund – et Kæmpedovendyr – med stor respekt navngivet som *Megatherium*

Humboldtii. Megatherium – det store dyr – er et slægtsnavn, der oprindeligt var opstillet af Cuvier for et eksempel fundet af Bonpland, og *Humboldtii* er et såkaldt hyldestnavn.⁵

“Aanden i Naturen” – det naturfilosofiske verdensbillede

Størstedelen af de rejsende naturhistorikere i Brasilien i det 19. århundrede – eller i det mindste dem fra det protestantiske Europa – havde en fælles filosofisk baggrund; de var dybt påvirkede af den såkaldte “naturfilosofi”. I de seneste år er denne retning blevet genstand for en omfattende forskning, og jeg skal forsøge at begrænse mig til få ord. Naturfilosofien – *Naturphilosophie* – er periodens så absolut dominerende tilgang til naturvidenskabelig erkendelse. Retningen forbinder en stor respekt for den empiriske arbejdsform med en tilsvarende anerkendelse af den kunstnerisk-intuitive erkendelse. Den fysiske virkelighed er i sin helhed et udtryk for Skaberens selvrealisation, der på samme tid lader sig gribe i to komplementære erkendelsesformer; på den ene side igennem naturforskerens minutiøse studier og på den anden ved geniets intuition. Naturen kan kun forstås fuldstændigt som et udtryk for det guddommelige. Virkeligheden lader sig kun begribe i sin helhed, hvor detaljerne må forstås som udtryk for den overordnede sammenhæng.

Selv om naturfilosofien er gennemsyret af en religiøs dimension, må denne ikke forveksles med naiv fundamentalisme, tværtimod er der god plads til den gryende rationelle bibelkritik indenfor dens rækker. Specielt i England møder vi sådanne synspunkter indenfor den unitariske bevægelse, som eksempelvis Charles Darwin og hans familie igennem størstedelen af livet var nært tilknyttet.

De kendteste repræsentanter for den naturfilosofiske retning var af tysk oprindelse med navne som Immanuel Kant, Johan Wolf-

Alexander von Humboldt og Bonpland i deres telt i regnskoven ved Orinoco-floden. Flere af de gengivne planter er så professionelt udført, at de lader sig bestemme. Artsbestemmelser af sydamerikanske orkideer er normalt ikke noget, man kan foretage ud fra billedmateriale. Efter maleri af E. Ender.

gang von Goethe, Friedrich Schlegel, Johann Gottlieb Fichte og brødrene Alexander og Wilhelm von Humboldt, men også i Frankrig blev retningen af stor betydning, måske med en endnu større vægtning af de empiriske principper. Derimod fik natur-filosofien aldrig den store gennemslagskraft i det katolske Europa; hvor så mange af dens ideer allerede var velkendte i Kirkens tradition.

Herhjemme er de mest fremtrædende eksponenter for denne retning fysikeren H.C. Ørsted ⁹ og botanikeren Henrik Steffens, mens den nok finder sit smukkeste udtryk i H.C. Andersens lille rejsebeskrivelse *I Sverrig*.

Senere fik naturfilosofien et grimt omdømme. Men under sin glanstid var den lige

så almindeligt accepteret, som neo-darwinismen og relativitetsteoriene er i dag. Selv om vi ikke ganske fatter enkelte af disse to nutidige teoriers mere subtile aspekter, anerkender vi dem stort set som gældende.

Omdrejningspunktet for al naturhistorie er året 1859 – udgivelsesåret for Darwins *Origin of Species*. I dag deler vi naturhistorien op efter *ever since Darwin*. Naturhistoriens historie er et spil efter reglerne for *the-winner-takes-it-all*. Efter positivismens gennembrud som grundlæggende videnskabsteori og den neo-darwinistiske syntese i begyndelsen af det 20. århundrede var der ikke længere plads til den slags spekulative aktiviteter; vi omtaler Goethe som en fremragende

forfatter og tænker med en sær hang til botanik og optik. Vi respekterer Michael Faraday og H.C. Ørsted som grundlæggere af elektromagnetisk forskning og anvendelse, men udelader respektfuldt deres filosofiske overtoner. Vi latterliggør Lamarck og Cuvier for deres teorier – eller mangel på teorier – om evolutionen. I min studietid var den naturfilosofiske retning – sammen med betegnelsen *metafysik* – et synonym for “vrøvl”, og i lidt ældre fremstillinger støder man ofte på den fordømmende betegnelse: den tyske, romantiske naturfilosofi; så havde man slået tre fluer med ét smæk.

De europæiske rejsende

Mens den italienske renaissance stort set var et rent italiensk foretagende, var størstedelen af den brasilianske naturs renaissance resultatet af udlændinges arbejde. Deres egentlige emne var ikke Brasilien og heller ikke de mennesker, der opfattede sig selv som brasilianere. Det var Brasiliens natur og de indfødte indianere, som var en del af denne natur. De europæiske forskere kom som embedsmænd, de ankom, de forskede, og de vendte hjem og skrev. Selv de få, der valgte at slå sig ned, fastholdt deres europæiske identitet. Den bedst kendte af den alle – von Langsdorff – var det kejserlige Ruslands ambassadør, de to preussiske naturhistorikere von Sellow og Luiz Riedel ankom som dele af hans omfattende rejseselskab. Darwin og den franske opdagelsesrejsende Castelnau kom bare forbi i deres respektive regerings tjeneste, og von Eschwege vendte hjem til Tyskland, så snart hans mineprojekt var overstået. Selv om P.W. Lund levede mere end halvdelen af sit liv i Brasilien, opfattede han sig til sin død som dansk, og imellem hans investeringer i fast ejendom var et lille jordstykke, der skulle sikre, at hans assistenter blev begravet som gode protestanter.

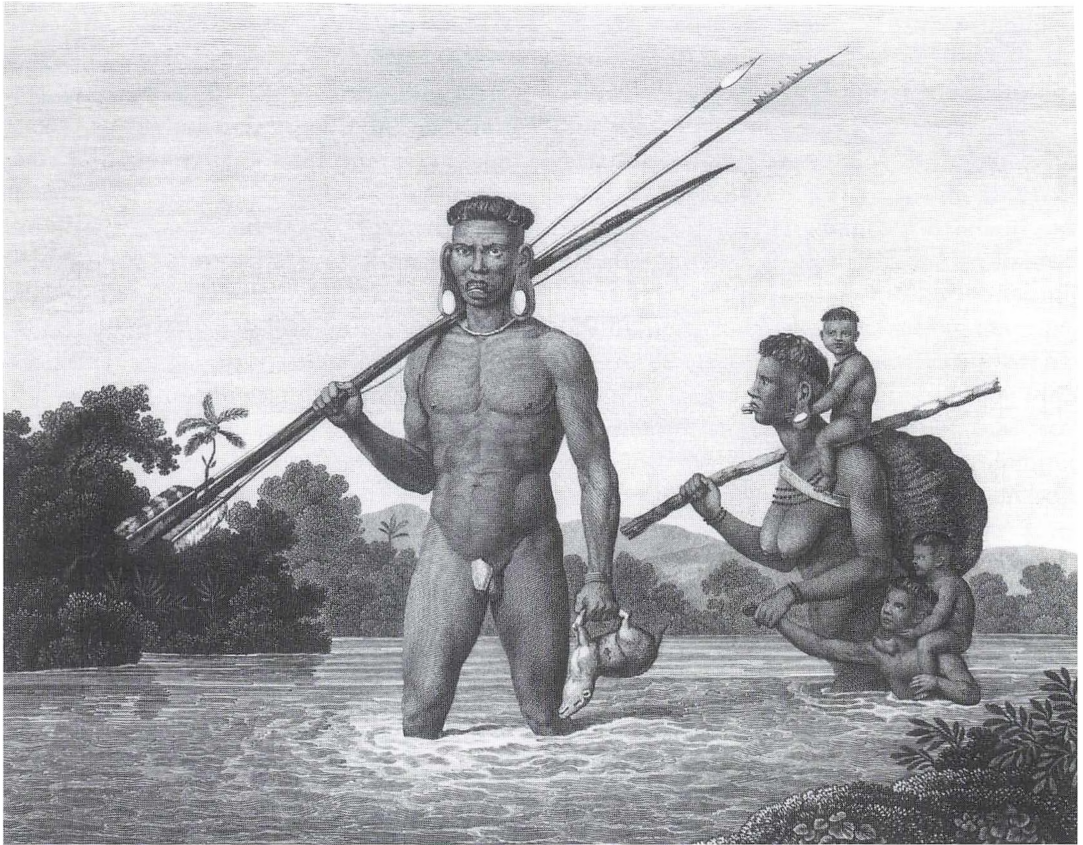
Selv om de bekendte sig til empirisk

forskning og til *Naturphilosophie*, repræsenterede alle de rejsende europæiske naturforskere også det europæiske bourgeoisie, og de oplevede den brasilianske natur igennem sammenligning. Ganske uanset de mange adelige personer, der deltog i genopdagelsen, var det det bedre borgerskabs normer, der var det normale. Tidligere tiders “*ædle vilde*” blev nu til naturfolk.

Helt fra de første portugisiske rejsendes tid finder vi beretninger om europæere, der *went native*; selv om der ikke findes nogen portugisisk betegnelse for fænomenet. Det er aldrig lykkedes for mig at finde andre sproglige udtryk herfor end det engelske.

Nogle af de *bandeirantes* fra 1500 og 1600-tallet – folk, der i nutiden nærmest opfattes som Brasiliens nationalhelte, men som for det meste var brutale slavejægere – der gennemrejste landet, kunne kun skelnes fra de omgivende indianere i kraft af deres ildvåben. De talte *tupí* eller *guaraní*,¹⁰ de var iført indianernes foretrukne dragt – ingenting – og ganske som de indianske høvdinge holdt de harem. Men under den brasilianske renaissance skete den slags ikke. P.W. Lund nægtede ganske vist at afbryde sin middagsøvn for at underholde den engelske rejsende, Richard Burton. Bagefter reflekterede over den apati, der syntes at gribe europæere, der alt for længe havde levet under tropenaturens bedøvende overflodighed. Et fremragende eksempel på europæisk kulturimperialisme.

Den fejrede empiri havde oftest som sit mål at demonstrere en allerede tidligere erkendt – og anerkendt – teori. Selv om von Humboldts og Bonplands navne i dag er knyttede til et utal af hidtil ubeskrevne arter, var hovedformålet med de to mænds rejse at påvise fordelingen af de allerede kendte – von Humboldt er blandt andet berømt som plantegeografiens fader – og de nye arter bidrog kun til berømmelsen med lidt ekstra. Charles Darwin gennemrejste ikke Syd-

Botocudo-familie iført deres foretrukne dragt. Denne stamme befolkede tidligere egnen omkring P.W. Lunds Lagoa Santa. Bemærk de indsatte træskiver i deres læber og ører. Fra prins Maximilian von Wied-Neuwieds Reise nach Brasilien in den Jahren 1815 bis 1817; Frankfurt a. M., 1820-1821.

amerika for at optælle Galapagos-finker, men for at demonstrere kontinentets langsomme hævnning, som hans vejleder, geologen Charles Lyell, havde gjort til et hovedpunkt i sine teorier, og for gennem udgravninger i La Plata-flodens aflejringer at yde sit bidrag til von Humboldts kosmologi. Dr. Lund kom til Brasilien i håbet om at kunne bekræfte George Cuviers teori om, at en række omfattende oversvømmelseskatastrofer gang på gang havde udslettet stort set alt levende for derefter at give plads til en ny og anderledes natur. Igennem sin forskning kom Lund ganske gradvis frem til den stik modsatte opfattelse; uden selv at acceptere centrale dele af Darwins udformning af evolutions-

teorien kom han således til at levere en vigtig del af argumentationen for *Arternes Oprindelse*.

Imellem de mange følger af de europæiske rejsendes nationale tilknytning er, at størstedelen af deres materiale, deres rapporter og redegørelser i dag er spredt imellem europæiske samlinger, arkiver og biblioteker. Deres fremstillinger udkom på stort set ethvert andet europæisk sprog end portugisisk. Von Langsdorffs materiale befinder sig i St. Petersborg og Castelnaus i Paris. I stort set alle betydningsfulde herbarier i Europa finder vi ark med indsamlinger af den danske naturaliesamler Peter Claussen; hans utrolige fund af den pleistocene megafaunas fossiler er delt

imellem *British Museum (NH)* og *Musée d'Histoire Naturelle*, mere end 30 arter af brasilianske planter bærer navnet *clausse-nii*, og mange bind er blevet udgivet om hans fossiler. Han var et værdsat medlem af *Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro* – den brasilianske pendant til Videnskabernes Selskab – og modtog Brasiliens højeste udmærkelse, *Ordem do Cruzeiro*. Men bortset fra et par breve på *Museu Nacional* i Rio de Janeiro efterlod han sig intet i Brasilien, hans eneste videnskabelige afhandling udkom på fransk i Bruxelles, og herhjemme er Peter Claussen aldeles ukendt. P.W. Lunds enorme materiale blev sendt til København, efter hans død gik hans arkiver den samme vej, hans arbejder blev udgivet på dansk, tysk, fransk og endog på engelsk. Livet igennem udsendte han kun ganske få korte bidrag til *Revista do Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro*, hvori han til gengæld sikrede en række danske oldgranskeres arbejder om vikingernes færden i Amerika udbredelse. I dag er hans hovedværk om fundene i Minas Gerais oversat som *Memórias sobre a Paleontologia Brasileira*, og hans afsluttende rapport om de sensationelle menneskefund i hulerne er netop udgivet for første gang i Brasilien i hans gamle tidsskrift.¹¹ Hans afsluttende bemærkninger i den danske strid om køkken-møddingernes oprindelse og hans sammenkædning med dem og de tilsvarende brasilianske *sambaquis* blev kun ved en tilfældighed kendt i Brasilien,¹² mens hans teori om de brasilianske højsletters karakter af kulturlandskab - som resultat af præcolumbiansk svedjebrug - indtil videre alene kendes som fodnoter.¹³ Vi har ofte fra brasilianske forskere været præsenteret for beklagelser over, at Lund ikke efterlod sig en detaljeret redegørelse for de konkrete findesteder for materialet; detaljer om den nøjagtige beliggenhed af huller i brasilianske klipper havde næppe været af interesse for hans europæiske læsere. Men nej; dr. Lund kendte fagets regler. I København, i arkivet

på Zoologisk Museum, ligger hans minutiøse protokol, hvor hver eneste knogle er behørigt nummereret og angivet hule efter hule. Blot har dette materiale aldrig været tilgængeligt for de aktive forskere, der i dag viderefører udgravningerne og som flytter de vedtagne grænser for menneskets første optræden i Den nye Verden. De grænser, som dr. Lund som den første anfægtede. Den unge Reinhardt, der blev hans elev og senere ekstraordinær professor for samlingen i København, kopierede listen og forsynede mange af stedsangivelserne med yderligere oplysninger.

Brasilianske forskere må fortsat rejse til Europa for at møde store dele af deres egen historie, mens vi i Danmark beklager os, når et guldalder-kunstværk eller lignende en sjælden gang bliver solgt ud af landet. Kildematerialet til Danmarkshistorien, til den danske arkæologi, geologi, zoologi og botanik ligger solidt og sikkert i danske samlinger. Vi ville nok føle os noget sært tilpas, hvis Solvognen stod i New York og Jellingestenene på British Museum. Men brasilianerne beklager sig ikke; de roser tværtimod den opmærksomhed og ekspertise, der har sikret materialets fortsatte eksistens. Vi har aldrig hørt røster om tilbagelevering, ingen Elgin Marbles, ingen islandske håndskriftssager. Lagoa Santamanden befinder sig trygt i København, undtagen når han sammen med andre brasilianske fund tager turen tilbage til sit hjemland i forbindelse med udstillingsarrangementer.

I vort arbejde har Birgitte Holten og jeg mødt stor opmærksomhed og fået megen hjælp fra brasilianske forskere. Det er vores håb, at dette samarbejde indenfor de nærmeste år vil kunne udbygges yderligere.

Michael Sterll

¹ Denne artikel er en dansk bearbejdelse af et kongresindlæg til BRASA V – den femte

internationale brasilianist konference – i Recife juni 2000.

² von Humboldt, A.: *Die Wiederentdeckung der Neuen Welt*. Erstmal zusammengestellt aus dem unvollendeten Reisebericht und den Reisebüchern; herausgegeben und eingeleitet von Paul Kanut Schäfer. München 1989.

³ Ab'Saber, A.: *O roteiro de Langsdorff hoje. II Seminário Internacional sobre o Acervo da Expedição Científica de G. I. Langsdorff*: 21. Brasília 1988.

⁴ Burekhardt, J.: *Die Kultur der Renaissance in Italien – Ein Versuch*. Basel 1860.

⁵ A. von Humboldt: 1989, s. 144. Min oversættelse.

⁶ A. von Humboldt: 1989, s. 150-151. Min oversættelse.

⁷ Pagden, A.: *European Encounters with the New World*. London 1993.

⁸ Holten, B. & Sterll, M.: Dr. Lunds kranier i Knokkellulerne. *1066* 27:2, 1997, s. 14-24.

⁹ Holten, B & Sterll, M.: Ånden i flasken. *1066* 30:3,

2000, s. 33-35.

¹⁰ Disse to – stort set uddøde – indianske sprog kendes bedst fra de franciskanske og jesuittiske rejsendes omhyggelige ordlister og grammatikalske fremstillinger. En meget stor del af de dyre-, plante- og stednavne fra Sydamerika, vi i dag benytter, stammer fra disse sprog. En jaguar hedder på tupí *ya'wara*, ananas er frugter a(f) *na'ná*, og sådan er det hele vejen igennem.

¹¹ Holten, B. & Sterll, M.: *Uma carta reencontrada. Revista de Instituto Histórico e Geográfico Brasileiro* august. Rio de Janeiro 1999.

¹² Hoch, E. i Prouss, A.: *Arqueologia Brasileira*. Brasília 1992.

¹³ Warming, E.: *Lagoa Santa – Et Bidrag til den biologiske Plantegeografi*. København 1892. Værket blev allerede året efter udgivet i portugisisk oversættelse. En mere udførlig omtale af Lunds teorier på dette område vil bnlive fremført af Michael Sterll i *Gensyn med hvidløgstræet - Galleia Gorazema* MOQ phytolaccaceae - en skæv vinkel på botanikeren P.V.Lund. *Årbog for Dendrokronologi*, 2001.

Ostindiens vovehalse

Af Morten Fink-Jensen, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Asta Bredsdorff: Willem Leyels liv og farefulde rejse til Indien. Museum Tusulanums Forlag, København 1999, 187 s., ill. 198 Kr.

Bag denne baron Münchhausen-agtige titel gemmer sig en fortælling om den danske guvernør i Tranquebar i 1640'erne. Willem Leyel var med sin aktive indsats på de asiatiske vande personligt stærkt medvirkende til, at det danske Ostindiske Kompagni overhovedet kunne eksistere i dette tiår. Derfor forekommer det også naturligt, at bogen indgår som bind XXI i *Handels- og Søfartsmuseet på Kronborgs Søhistoriske skrifter*.

Leyels liv er blevet beskrevet før, f.eks. af Gunnar Olsen i femte bind af *Vore gamle Tropekolonier*, men det er Asta Bredsdorffs fortjeneste at have udnyttet Leyels papirer i Rigsarkivet så godt, at resultatet kan bære denne bog, som let og underholdende

beskriver de ofte dramatiske hændelser, som var forbundet med opretholdelsen af en dansk handelsplads på Indiens sydøstkyst. Det synes, at Bredsdorffs intention med denne bog er at dele ud af sin fascination af de mænd, der i gamle dage sendte skibe på togt til fjerntliggende egne og ikke mindst de mænd, der ombord på skibene stod de værst tænkelige strabadser igennem. Bogen gør sig da også bedst, da vi i 1639 får sendt Leyel afsted til Tranquebar med det gode skib *Christianshavn*, og vi kan lægge forfatterens beundring for den gæve Christian 4. og den lidt trivielle karakteristik af København og omegn (herunder den fejlagtige beskrivelse af Halland som svenskekyst) bag os. Det er på det dybe vand, at man mærker forfatteren har sin hjemmebane.

Rejsen fra København til Tranquebar kom til at tage næsten fire år. Leyel blev tilbageholdt af spanierne på De Kanariske Øer, hvor guvernøren anså det for en dårlig vittighed, at Danmark skulle være i besiddelse af en koloni på den indiske kyst.

Der måtte stikke noget under, mente han, ikke mindst fordi der var hollændere om bord på *Christianshavn*. Skibet blev derfor nægtet passage og det tog flere år inden det blev givet fri. Omsider vel ankommet til Tranquebar i 1643 stødte Leyel på flere problemer. Med sig havde Leyel en bemyndigelse til at afsætte den hidtidige guvernør Pessart, som havde misligholdt kompagniets interesser og ikke syntes at være opgaven voksen. Pessart stak af, men de øvrige danske folk på fæstningen Dansborg overgav sig først efter at en belejring havde gjort dem sultne og tørstige nok. I de følgende år konsoliderede Leyel Tranquebar som handelsplads. Der var fuld religionsfrihed og danskerne stod for en effektiv blanding af handel og kaperkrig i Den Bengalske Bugt. Man må give Bredsdorff ret i, at havde det ikke været for Leyel, var det næppe lykkedes at opretholde den danske tilstedeværelse i Ost-indien, men de få skibe og de få danske mænd, som Leyel havde til rådighed, gjorde imidlertid, at det kun kunne lade sig gøre at holde skindet på næsen. At sende et skib retur til Danmark med handelsvarer blev der ikke noget ud af, og i Danmark evnede ingen at sende folk og skibe den anden vej for at hjælpe med at få tingene på gød. Først i 1669 blev det næste skib sendt ud fra Danmark. Ingen tvivl om, at disciplinen led stærkt herunder, følelsen af at man var moralsk forpligtet over for det fjerne Danmark forsvandt jo, og i 1648 blev Leyel efter flere tilløb endelig offer for et mytteri. Han blev sat i land på Java og her stopper Bredsdorffs historie lidt abrupt. I næste sætning er han i København uden så meget som en overvejelse over, hvordan det gik til. Men der var jo masser af muligheder med hollandske eller engelske skibe. Under alle omstændigheder døde han i København 1654, men det havde nok været ulejligheden værd, hvis forfatteren havde skrevet et afsluttende kapitel, der kom lidt mere ind på Leyels arbejde i forhold til det Ostindiske Kompagnis videre skæbne.

Undervejs kommer vi tæt på mange skæbner og heri ligger bogens egentlige værdi. Den giver et godt billede af, hvordan de danske søfolk på forskellig vis reagerede på de uvante forhold i troperne. Dette gælder især

kapitlet om de to præster på Dansborg, Niels Andersen Udbyneder og Christen Pedersen Storm fra Stavanger. Den førstnævnte var tilsyneladende kirken en god mand ved sin ankomst til Tranquebar, hvor han søgte at opbygge en luthersk menighed. Hans ord faldt dog mest på stenet grund og den udbredte håbløshed og resignation blandt mange af europæerne greb efterhånden også ham. Han blev dybt alkoholiseret og udviklede en nærmest patologisk voldelighed, men p.g.a. af manglen på hvide folk så Leyel gennem fingre med det, indtil hr. Niels havde begået flere mord. Han blev da dødsdømt, men benådet og i stedet sat i land på en øde strand på Ceylon med forbud om at vende tilbage til Tranquebar. Dødsdommen blev imidlertid fuldbyrdet i sagen mod den anden præst, Christen Pedersen. Han blev kendt skyldig i forsøg på at rømme med et af kompagniets skibe, en væsentlig mere alvorlig forbrydelse end at have forårsaget nogle slavinders død. Præsten blev derfor syet ind i en sæk med nogle tunge sten og i 1645 kastet over bord fire sømil nord for Dansborg.

Disse romanagtige historier er bogens force og det skal siges at de er lødigt refereret, ofte med uddrag fra f.eks. de bevarede for-hørsprotokoller, ligesom der (måske lidt for ofte) citeres lange passager fra de bevarede regnskaber. Dette kan dog ikke skjule, at der stedvis er en vis vaklen at spore i omgangen med materi-alet, hvor hændelser Bredsdorff først præ-senterer som rygter siden indgår som præmis videre i fortællingen. Det er med til at levendegøre stoffet, at forfatteren præger sin fremstilling med personlige vurderinger, men når det ligefrem sker ved at inddrage anekdoter fra Bredsdorffs egen barndom, bliver man lidt usikker på, hvorledes forfatteren stiller sig til sit materiale. Læseren bør også være opmærksom på, at forfatteren i litteraturlisten sammenfatter såvel papirerne i Rigsarkivet som senere litteratur om emnet under begrebet "kilder". Men det er en elementært spændende og oplysende bog, og læsere der holder af Thorkild Hansens "*Det lykkelige Arabien*" vil også finde glæde ved denne bog.

Morten Fink-Jensen

Revolution over Danmark

Af Michael Bregnsbo, ph.d., lektor ved Institut for Historie etc., Syddansk Universitet, Odense.

Claus Friisberg: Revolution over Danmark. Borgerskabets revolution marts 1848, Vestjysk Kulturforlag, Varde 1999. 184 s., 258 kr.

Den flittige studielektor i Varde, Claus Friisberg, har en anseelig produktion af værker om dansk politisk historie, særlig i 1800-tallet, bag sig. Det foreliggende værk er anden del af en trilogi, hvor første bind er *Den danske vej fra enevælde til demokrati. Borger og bonde i overgangsårene 1830 til 1848* (1998), og som afsluttes af *Demokratiets Triumf. Den første junigrundlov* (1999); sidstnævnte er i øvrigt anmeldt i 1066, 29. årgang nr. 4 (1999). Mens første bind således skildrer udviklingen op til enevældens fald i 1848, og sidstnævnte omhandler tilblivelsen af 1849-grundloven, belyser det foreliggende værk selve magtskiftet i marts 1848, hvor den hidtidige kongelige regering blev afskediget og afløst af et koalitionsministerium af konservative og nationalliberale. Dette magtskifte foregik angiveligt fredeligt og ublodigt, i bedste forståelse mellem konge og folk, alt imens det på samme tidspunkt i europæiske storbyer som Paris, Berlin, Budapest og Wien kom til blodige gadekampe. Sådan siger myten i hvert fald. Men det er som bekendt sejherrerne, der skriver historien, og vinderne i København i marts 1848 var de nationalliberale. Historieskrivningen har derfor i høj grad afspejlet disses selvforståelse. Men i de senere år er der blevet rokket alvorligt ved dette harmoniske konsensusbillede af systemskiftet 1848. Det er blevet påpeget, at begivenhederne i København i marts 1848 ledte til en krig med hertugdømmerne Slesvig og Holsten, og da disse var dele af den danske helstat, er denne krig retteligt at betegne som en borgerkrig. Tager man udbruddet af denne borgerkrig, Treårskrigen,¹ som en direkte følge af enevældens fald i betragtning, bortfalder enhver tale om, at det gik ublodigt til, da enevælden blev afskaffet i Danmark. Historikeren Hans Vammen har tillige plæderet for den tese, at de nationalliberales leder, Orla

Lehmann, i martsdagene 1848 bevidst udsprede det falske rygte, at der var udbrudt oprør i hertugdømmerne i den hensigt at fremtvinge et regeringsskifte i København. Der var ikke oprør, men efterretningerne om regeringsforandringen i Hovedstaden fremkaldte så et oprør.² Friisberg falder godt i tråd med disse omvurderingstendenser: han anser begivenhederne i marts 1848 for en revolution. Brugen af dette udtryk vil måske umiddelbart overraske, eftersom de fleste vel forbinder fænomener som gadekampe, vold og „lig på bordet“ med dette. Men det er et spørgsmål om definition. Friisberg når under indtryk af international politologisk og sociologisk terminologi og teoridannelse frem til følgende definition: „en proces og begivenhed, ved hvilken en stats politiske institutioner og det værdisæt, de hviler på (herunder opfattelsen af stat og nation) ændres, medens den sociale revolution tillige indeholder ændringer af de sociale institutioner og dermed også af den sociale orden. Den metode, der benyttes under revolutionen, består normalt enten i brug af vold (fysisk magt) eller i trussel herom, der virker overbevisende. De nye magthavere legitimerer deres magtovertagelse gennem udviklingen af en myte“ (s.15f.). Friisberg gennemgår udviklingen, sammenholder og diskuterer den med denne revolutionsdefinition og når frem til, at systemskiftet i marts 1848 var en revolution. Selv om der ikke blev brugt fysisk magt i København, ja så virkede truslen herom overbevisende, og en ny klasse, det nationalliberale borgerskab, kom til magten. Det er ikke ofte, at danske historikere trækker på samfundsvidenskabelig teoridannelse i studiet af 1800-tallets politiske historie, men det virker frugtbar og velgørende. Men selv hvis man accepterer, at marts 1848 var en revolution efter Friisbergs definition, må man dog alligevel spørge, hvorfor revolutionen i København sammenlignet med dem i Paris, Berlin og Wien forløb begivenhedsmæssigt og kvalitativt anderledes. Dette må indebære nærmere komparativ analyse af den sociale

baggrund i de forskellige stater, men det får man dog ikke her. Til gengæld bliver resultater fra tidligere forskning omhyggeligt diskuteret, både i brødteksten og i fodnoterne; disse kan indimellem virke overdimensionerede, selv om der her står vigtige og interessante ting. Friisberg fremlægger i øvrigt materiale, der synes yderligere at bestyrke Vammens tese (s.101-123). Ligeledes skal fremhæves det vellykkede portrætafsnit om *Makkerparret Aladdin og Nureddin*, alias Orla Lehmann og D.G. Monrad.

At dømme efter typografien har budgettet for udgivelsen ikke været stort. Det, der skurrer mest, er dog, at fodnotenumrene i

brødteksten er med samme type som brødteksten i øvrigt, således at „12. februar 1848166“ betyder „12. februar 1848¹⁶⁶“. Med Friisbergs bog er den udbredte opfattelse af, at der aldrig bliver revolution i Danmark, fordi det regner for meget, blevet manet i jorden.

Michael Bregnsbo

¹Michael Bregnsbo: *Danmark 1848 - systemskifte og borgerkrig*, Fortid og Nutid, 4, 1998.

²Denne tese har dog også ægget til modsigelse, se diskussionen mellem Hans Vammen og Bjørn Svensson i *Historisk Tidsskrift*, 100:1, Kbh. 2000.

Racehygiejnisk praksis

Af Jes Fabricius Møller, *cand.mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet*

Lene Koch: *Tvangssterilisation i Danmark 1929-67*, Gyldendal 2000, 414 s., ill., 399 kr.

Lene Kochs værk om steriliseringer i Danmark udgør bind 2 af hendes doktordisputats, som også omfatter hendes bog fra 1996 om racehygiejnen (Se 1066, nr. 2, 1998 3ff). I modstrid med den akademiske tradition, der kræver nådesløs stringens og konsistens, har Koch vedkendt sig forskellen på de to bøger (s. 18 og s. 340) og alligevel turdet aflevere dem som et hele. Det er meget sympatisk og dristigt. Det er fx påfaldende, at den forargelse, der præger bd. 1, er mildnet betragteligt. K.K. Steincke, der i bd. 1 skildres som en ivrig tilhænger af amerikansk racehygiejne (s. 41), bliver i bd. 2 til "humanist" (s. 337). Bd. 1 blev båret af den tese, at der var kontinuitet fra Steinckes introduktion af racehygiejnen i sit værk om *Fremtidens Forsøgelsesvæsen* fra 1920 til Tage Kempes fortsættelse af sin human-genetiske forskning efter 1945. Den tese kræver et temmelig elastisk begreb om "racehygiejne". Koch nuancerer da også begrebet ganske væsentligt i bd. 2. I Storbritannien og Amerika regner man med to perioder i eugenikkens historie, en fordomsfuld *main-line eugenics* indtil 1930erne og en mere

"videnskabelig" reform *eugenics* derefter. Denne skelnen kan ikke opretholdes for Danmarks vedkommende, mener Koch, og introducerer en opdeling mellem *social-eugenisk*, *medicinsk-eugenisk* og *genetisk-eugenisk* racehygiejne, der ikke repræsenterer en periodisering, men et forsøg på at kategorisere flere forskellige samtidige modeller, hvor hun dog anerkender, at der sker en "videnskabeliggørelse" i perioden omkring 2. Verdenskrig. Det må siges at være en uhyre vanskelig opgave udtømmende at definere racehygiejnen og eugenikken både i sin samtidige forståelse og som begrebsmæssigt arbejdsredskab for eftertidens historikere, men den, der ønsker at gå videre, kan ikke komme uden om Kochs refleksioner.

Kochs studie bygger i sin kerne på en fuldstændig gennemgang af de 5779 steriliseringer, der er foretaget efter loven om åndssvage fra 1934. Et tilsvarende antal steriliseringer efter 1929- og 1935-loven om steriliseringer er gennemgået på stikprøvebasis. Sterilisering på medicinsk indikation var ikke omfattet af lovgivningen og skulle – i modsætning til i Sverige – ikke rapporteres til centrale myndigheder, så det samlede antal steriliseringer kendes ikke, undtagen for et par års vedkommende (fig. 29). I Sverige er

der mellem 1935 og 1976 indberettet 62.888 steriliseringer, hvoraf op mod 3/4 har været på medicinsk indikation. Det samme må relativt i forhold til befolkningstallet antages at gælde for Danmarks vedkommende, således at de kendte steriliseringer kun udgør ca. 1/4 af det samlede antal. Desuden må det antages, at et overvejende flertal af de medicinsk indikerede steriliseringer er foretaget efter 1950, ligesom det har været tilfældet i Sverige.

Koch har bl.a. konkret undersøgt hvor mange der er blevet steriliseret på ren eugenisk indikation og har fundet, at det kun drejer sig om et par procent. Man kan have hende mistænkt for at hjælpe sin egen hypotese lidt på vej, når hun derfor indfører kategorien "delvis eugenisk indikation" i sin opdeling af materialet, for så hjælper det betydeligt på forestillingen om en eugenisk praksis, for op mod halvdelen af sagerne falder ind under denne kategori. Koch følger op på sin kontinuitetstese fra første bind og konstaterer, at andelen af eugeniske indikationer efter 1934-loven ikke falder efter 1945 (s. 147), som man skulle vente, men først efter 1960. Ser man imidlertid på Kochs egen stikprøveundersøgelse af steriliseringer efter 1935-loven sker der et tydeligt fald i de eugeniske indikationer i de første 5 år efter 1945 (s. 204), så tesen om kontinuitet kan ikke opretholdes fuldt ud. Det er imidlertid et åbent spørgsmål, om der i sagsbehandlingen skal foreligge en direkte henvisning til "arvelighed" for at en sterilisation kan rubriceres som eugenisk. En given lov giver jo bureaukrater muligheder og grænser for handlinger, og den konkrete initiativtager bag et indgreb skjuler sig gerne bag paragraffer og cirkulærer for at få sin vilje igennem, således at der ikke er nogen nødvendig overensstemmelse mellem teori og praksis. Det bliver selvfølgelig heller ikke lettere af, at 1934-loven ikke eksplicit taler om eugenik men blot henviser til "samfundsmæssige Hensyn".

Et andet væsentligt spørgsmål er tvangen. Man kunne i 1066, nr. 2, 1998, s. 3 læse, at der var blevet foretaget 11.000 tvangssteriliseringer i Danmark og 60.000 i Sverige, hvilket er forkert. Mattias Tydén har i sin fremragende

bog *Från politik till praktik* (Stockholm, 2000) for Sveriges vedkommende skønnet, at kun ca. 10% af steriliseringerne var tvungne. Koch tør ikke sætte procenter på for Danmarks vedkommende, men at der i mange tilfælde har været tale om tvang, kan der ikke være tvivl om. Ingen er blevet opereret under anvendelse af fysisk vold, og de fleste har givet deres samtykke til operationen, men steriliseringen har i mange tilfælde været en betingelse for opnåelse af et gode, typisk udskrivelse fra anstalt, og så kan der næppe være tale om frivillighed. Hendes diskussion af frivillighed i forbindelse med sterilisation hører til et værkets mest interessante og udfordrende kapitler, der afslører den stille tvang i et system, der gerne ville fremtræde humanitært. Men det sidste ord er ganske givet ikke sagt i dette spørgsmål, ikke mindst fordi en sammenlignende skandinavisk undersøgelse endnu mangler, selvom Tydéns komparationer når et stykke af vejen.

Det er et meget væsentligt arbejde, som Lene Koch har gjort. På nogle områder er Tydéns svenske studie er mere interessant, ikke mindst fordi han konsekvent sammenligner racehygiejnens udvikling med velfærdsstatens. Han peger på nogle konkrete sammenhænge, bl.a. sterilisation som betingelse for adgang til et velfærdsgode som fx mødrehjælp. Lene Koch når ikke i samme udstrækning at fortælle historien om racehygiejnen som en integreret del af det 20. århundredes Danmarkshistorie. Til gengæld bliver det etiske aspekt af sterilisationspolitikken behandlet både nuanceret og kyndigt. Lene Koch berører kun kønsperspektivet *en passant* (s. 197), og måske derfor er værket behageligt befriet for undertrykkelsesretorik. Der udnævnes ingen "bøddler", men til gengæld er det klart, at der har været ofre, og at disse for størstedelens vedkommende har været kvinder.

Disputatsen er et førsteklases eksempel på et historisk værk med bud til nutiden. Bolden er givet op til en debat om sterilisering af udviklingshæmmede og åndssvage. Lene Koch mener, at det skal være muligt, og efter læsning af hendes disputats er jeg sært nok ved at give hende ret.

Jes Fabricius Møller

Tidsskrift for historie

Redaktionen har hermed afsluttet 30. årgang 2000. Vi ser frem til i jubilæumsårgangen at bringe to 48 siders numre og to 32 siders numre. Årets produktion nåede op på 176 sider. Heraf udgjorde de 11 artikler lidt mere end halvdelen, der blev samtidig plads til 25 anmeldelser (kursiveret) samt fire bagsideklummer. Årets fire numre udkom i marts (nr. 1); august (nr. 2); december (nr. 3); december (nr. 4).

- Andersen Nexø, Sniff *"Hvor Skoen trykker..."* – Arbejder- og husmandsforeninger i en lokal moderniseringsproces. (30:1) s. 3
- Christiansen, Inge *Baronesse, Borgerkone eller ugift Fruentimmer – Barselskvinder på Fødselsstiftelsen 1788-1850.* (30:3) s. 6
- Henningsen, Peter *Homo Rusticus (I-IV): bagsiderne.* (30:1-4)
- Ilsted Kristiansen, Rikke *Læger og bønder. Et kulturmøde i 1830'ernes Danmark.* (30:4) s. 3
- Kildemoes Hansen, Jens Chr. *Invasionskrig eller borgerkrig – Det delte Vietnam og det kommunistiske parti.* (30:1) s. 22
- Kvist, Kirsten *Kretensisk voldsudøvelse – år 200 f.Kr.* (30:3) s. 3
- Lassen, Eva Maria *En historie om rettigheder – Menneskerettighederne fra antikken til FN.* (30:2) s. 3
- Lidegaard, Bo *Bjørnen og rosen – en kommentar vedrørende Sovjetunionen og Danmark 1945-65.* (30:2) s. 22
- Svendrup, Torben *Masser af sild. Om sildefiskeriets betydning i dansk middelalderøkonomi.* (30:1) s. 15
- Sterll, Michael *Endnu en renaissance. Den europæiske genopdagelse af Brasiliens natur.* (30:4) s. 17
- Winther Kabeya, Anette *Jeg en stat mig bygge vil... – Fristaten Congos historie og Congo-Kinshasas tilblivelse.* (30:2) s. 13
- Bregnsbo, Michael *Samfundsordren og statsmagt set fra prælikestolen. Danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750-1848.* (Jens Rasmussen) (30:3) s. 30
- Bjøl, Erling *Hvorfor krig? (Kaj Verner Nielsen)* (30:1) s. 41
- Bredsdorff, Asta *Willem Leyels liv og farefulde rejse til Indien.* (Morten Fink-Jensen) (30:4) s. 25
- Bryld, Claus og Warring, Anette *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-97.* (Joakim Lund) (30:1) s. 36
- Bundgård Christensen et.al *Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45.* (Niels Wiium Olesen) (30:3) s. 39
- Christiansen, Niels Finn *Hartvig Frisch. Mennesket og politikerens. En biografi.* (Anders Holm Rasmussen) (30:2) s. 38
- Dethlefsen, H. et.al.(red.) *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998.* (Anette Warring) (30:3) s. 35
- Fabricius Møller, Jes *På Sejrens Vej – historien om Skolesamvirket Tvind og dets skaber Mogens Andri Petersen.* (Mogens Bak-Hansen) (30:3) s. 45
- Floris, Lene et.al. *På museum – mellem oplevelse og oplysning.* (Esbek Kjeldbæk) (30:3) s. 43
- Fonnesbech-Wulff, Benedicte et.al. *Hellere Fanden selv end Erik på tronen. Konflikten mellem Jens Grand og Erik Menved 1294-1302.* (Henrik Lerdam) (30:2) s. 29

Frøisberg, Claus	<i>Revolution over Danmark. Borgerskabets revolution marts 1848.</i> (M. Bregnsbo) (30:4) s. 27
Cade, Sven Ove	<i>Fløjlsmaerverne – et opgør med den politiske klasse</i> (Mogens Bak-Hansen) (30:2) s. 44
Helles, Sven (oversætter)	<i>Marcus Tullius Cicero: De philippiske taler.</i> (Anders Holm Rasmussen) (30:3) s. 25
Hohngaard, Jens	“...uden at landet besværes.” (Michael Bregnsbo) (30:1) s. 30
Iltsøe, Harald	<i>Det kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780, vol. I-II.</i> (Morten Fink-jensen) (30:2) 46
Knutzen, Ole	<i>Sandheden foreldes ikke. Generaldirektør Peter Knutzen og Regeringskrisen 1940-41.</i> (Steen Ousager)(30:1) 45
Koch, Lene	<i>Tvangsterilisation i Danmark 1929-67</i> (Jes Fabricius Møller) (30:4) s. 28
Krogh, Tyge	<i>Det store natmandskomplot. En historie om 1700-tallets kriminelle underverden.</i> (Peter Henningsen) (30:3) s. 28
Ladefoged, Jørgen (oversætter)	<i>Hildegard af Bingen: Lægebog.</i> (Michael Sterll) (30:3) s. 26
Lauridsen, John T.	<i>Krig, købmænd og kongemagt – og andre 1600-tals studier.</i> (Sebastian Olden Jørgensen) (30:2) s. 45
Lindborg, R	<i>Ånden i Naturen – Naturfilosoffen H.C. Ørsted – eksperimentalforsker.</i> (Birgitte Holten og Michael Sterll) (30:3) 33
Lundbak, H. et. al.(red.)	<i>Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. Festskrift til Hans Kirchhoff og Henrik S. Nissen på 65-årsdagen oktober 1998.</i> (Anette Warring) (30:3) s. 35
Lützen, Karin	<i>Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København.</i> (Mette Bjerregaard Kirk) (30:2) s. 32
Løkke, Anne	<i>Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800-1920.</i> (Inge Christiansen)(30:2) s. 33
Mellengaard, Signe	<i>Kroppens natur – Sundhedsoplysning og naturidealer i 250 år.</i> (Jes Fabricius Møller) (30:1) 33
Olden-Jørgensen, Sebastian	<i>Kim navnet er tilbage – En biografi om Peter Griffenfeld.</i> (Peter Henningsen) (30:2) s. 30
Poulsen, Niels Bo et. al.	<i>Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45.</i> (Niels Wium Olesen) (30:3) s. 39
Rasmussen, Frank Allan	<i>Teknologi. Centraladministrationens behandling af teknologisager 1816 – 1996.</i> (Søren Toft Hansen) (30:2) s. 40
Scharff Smith, Peter et. al.	<i>Under hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen SS 1940-45.</i> (Niels Wium Olesen)(30:3) 39
Svanberg, Ingvar et.al.	<i>Sverige och Förintelsen – Debatt och dokument om Europas judar 1933-1945.</i> (Adam Holm) (30:2) s. 41
Söderqvist, Thomas	<i>Hvilken kamp for at undslippe – En biografi om immunologen og nobelpristageren Niels Kaj Jerne.</i> (Michael Sterll) (30:2) s. 36
Tydén, M. et. al.	<i>Sverige och Förintelsen - Debatt och dokument om Europas judar 1933-1945.</i> (Adam Holm) (30:2) s. 41
Vasström, Annette	<i>På museum – mellem oplevelse og oplysning.</i> (Esben Kjeldbæk) (30:3) s. 43
Warring, Anette et. al.	<i>Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-97.</i> (Joakim Lund) (30:1) s. 36

Homo Rusticus IV: Bonden i vore hjerter

Af Peter Henningsen, cand.mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

De danske folkehøjskolars romantisering og mytologisering af den danske bonde førte til at mange unge bondeknøse og bondepiger, som i vinterhalvåret frekventerede højskolerne, blev introduceret til myten om deres egen historiske betydning og deres glørværdige rolle i den nationale genrejsning efter 1864. Det var kosmopolitterne, der var skyld i tabet af Slesvig og Holsten og det var nu bøndernes tur til at tage roret og lede Danmark ind i det nye århundrede. Således bandt højskolerne deres sværmeriske ideer om den danske bonde, den danske folkeånd og den politiske ledelse sammen til en nydelig bukset, der i den praktiske politik fandt sit stærkeste udtryk i partiet Venstre og dets højre- og arbejderfjendtlige linie.

I første omgang førte bondemytologiseringen til en udpræget hjemstavnsnostalgi og bondechauvinisme, der frakendte alle ikke-bønder retten til at være "rigtige" danskere. I denne retorik repræsenterede højrefolkene adelsvenlige internationalister, der tænkte unationalt, og det samme gjaldt arbejderne og deres internationale sammenslutninger. Garanten for det danske måtte derfor komme fra "folket" - bønderne og Venstre. I sin værste udformning kom bondechauvinismen til udtryk i den agrare højreradikalisme, som så dagens lys i Nazityskland under førerskab af Walther Darrés overspændte retorik. Så slemt gik det ikke herhjemme, selv om man også i Danmark kunne finde talrige bondemytologiserende højskolefolk, der udbredte budskabet om bønderne som danskhedens fornemste fanebærere.

Efter 2. verdenskrig vendte dette billede. Bøndernes historiske mission fortonede sig hastigt

under indtryk af de voksende byer, industriens samleband og venstrefløjens store fremgang. Bønder - eller rettere sagt landmænd - blev atter gjort til bagstræberiske og reaktionære skurke, men denne gang ikke fordi de var konservative bremser på landets økonomiske fremgang, men derimod fordi de var økonomiske liberalister. "Folket" blev i 1950'erne umærkeligt identisk med den industrielle arbejderklasse og den politiske venstrefløjens medlemmer, mens landmændene i venstrefløjens øjne delte interesser med den herskende klasse. Landmændene var arbejdsgivere på deres egne bedrifter og dermed var de også kapitalister. Og kapitalister udgjorde ikke folket i marxistisk forstand. Landmændene hørte den gamle tid til, mens arbejderne udgjorde fremtiden. I vore dage er også arbejderklassens rolle som "folk" udspillet. Der findes næsten ingen "rigtige" arbejdere mere og de få der endnu findes, er alt for få til at udgøre folket. Hvem folket er i dag er der vist ikke rigtigt nogen, der ved, men bønder og arbejdere er det i hvert fald ikke.

Bondekultur eksisterer der ikke meget af længere, men det gør til gengæld forestillingen om hvad den bestod af, og hvilke værdier den repræsenterede. Blandt vore dages miljøbevidste borgere vil man f.eks. kunne finde en opfattelse af, at den gamle danske bonde og det gamle danske landbrug praktiserede en skånsom udnyttelse af naturen og en stor bevidsthed om den økologiske balance. Bonden bliver altså forlenet med noget positivt og efterstræbelsesværdigt. Og skurken i spillet er den landmandstype, som de fremskridtsivrige fremelskede i løbet af det 19. århundrede. Ak ja.

Peter Henningsen